

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Milli hesablar sistemində gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və
istifadəsinin statistik tədqiqi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Şıxlı Toğrul Əliyər oğlu

BAKİ - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-cu il**

**“Milli hesablar sistemində gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və
istifadəsinin statistik tədqiqi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 - Statistika

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikasi

Qrup: 702

Magistrant:

Şıxlı Toğrul Əliyar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2020

Elm andı

Mən, Şıxlı Toğrul Əliyar oğlu and içirəm ki, “Milli hesablar sistemində gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNDƏ GƏLİRLƏRİN YARANMASI, BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏ İSTİFADƏSİNİN STATİSTİK TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Milli Hesablar Sisteminin quruluşu onun analitik imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə artırır və ayrı-ayrı makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatdakı dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri aşkar etmək üçün vacibdir. Son dövrlərdə Azərbaycanın bütün uçot və statistika sistemi bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq kompleks dəyişikliyə məruz qalmışdır. Başqa sözlə desək, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qəbul edilən qərarlar makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təfərrüatlı təhlilinə əsaslanmalıdır ki, bu da onlara kompleks yanaşmanı, onların eibarlılıq və obyektiv olmasını zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi: Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanlarını araşdırmaq və onun əsasında ölkənin sosial iqtisadi inkişafını statistik təhlil etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını milli hesablar sisteminə gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin statistik qiymətləndirilməsinə dair işlənilmiş hazırlanmış konsepsiya və nəzəriyyələr əsasında işlənməmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məjmuələrinin məlumatları, xüsusi tədqiqat materialları, kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, həmçinin elektron informasiya vasitələrində verilən məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən, bəzi ədəbiyyatların keçmiş illərə aid olması, kifayət qədər ədəbiyyat resuslarının olmaması tədqiqat prosesində məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işində proqnozlaşdırma və statistiki təhlilin əsası kimi Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanları əsaslandırılmış, Milli Hesablar Sisteminin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, sosial-iqtisadi proseslərin təhlilində Milli Hesablar Sisteminin rolu və yeri dəyərləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticələri elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə uyğun ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Milli hesablar sistemi, toplu hesablar, iqtisadiyyat, ümumi daxili məhsul, sosial-iqtisadi vəziyyət.

“STATISTICAL STUDY OF CREATION, DISTRIBUTION AND USE OF INCOME INDICATORS IN THE SYSTEM OF NATIONAL ACCOUNTS ”

SUMMARY

The actuality of the subject: The structure of the System of National Accounts significantly enhances its analytical capabilities and allows to identify the relationships between individual macroeconomic variables, which is important to identify the factors that contribute to changes in the economy. remained. In other words, decisions in the field of socio-economic development should be based on a detailed analysis of the relationship between macroeconomic indicators, which requires a comprehensive approach to them, their reliability and objectivity.

Purpose and tasks of the research: It is to study the analytical capabilities of the System of National Accounts and to statistically analyze the socio-economic development of the country based on it.

Used research methods: The theoretical and methodological basis of the research is based on the concepts and theories developed for the statistical assessment of the generation, distribution and use of income in the system of national accounts.

The information base of the research: Organizes data of annual collections of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, special research materials, information of mass media, as well as information provided in electronic mass media.

Restrictions of research: During the research, the fact that some literature belongs to previous years and the lack of sufficient literary resources created limitations in the research process.

The novelty and practical results of investigation: The research substantiated the analytical capabilities of the System of National Accounts as a basis for forecasting and statistical analysis, identified the main features of the System of National Accounts, assessed the role and place of the International Financial Reporting Standards in the analysis of socio-economic processes.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in research work, in the teaching of relevant specialty courses in universities.

Keywords: System of national accounts, bulk accounts, economy, gross domestic product, socio-economic situation.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
EXQKT	Ev Təsərrüfatlarına Xidmət Göstərən Qeyri-Kommersiya Təşkilatları
GMHS	Geniş Milli Hesablar Sistemi
MHS	Milli Hesablar Sistemi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN (MHS) TƏDBİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	12
1.1. Milli Hesablar haqqında anlayışlar və onun mühüm xüsusiyyətləri.....	12
1.2. MHS-nin tərtibinin metodoloji əsasları.....	19
1.3. Milli Hesablar Sisteminin təsnifatları və istifadə olunma istiqamətləri	23
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MHS-İN GƏLİR GÖSTƏRİCİLƏRİNİN HESABLANMASI VƏ STATİSTİK TƏHLİLİ	30
2.1. İqtisadiyyatda toplu hesablar və Azərbaycanda gəlirlərin hesabı göstəricilərinin hesablanması	30
2.2. Azərbaycanda gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı göstəricilərinin təhlili ...	46
2.3. Azərbaycanda gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabi göstəricilərinin təhlili	50
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN (MHS) TƏDBİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	61
3.1. Xərclər-buraxılış cədvəli və ÜDM-nin hesablanması üsulları.....	61
3.2. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin dinamikasının statistik təhlili	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	84
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	86
Cədvəllərin siyahısı	89
Qrafiklərin siyahısı	91
Sxemlərin siyahısı	91

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir cəmiyyətdə rəsmi statistika xidməti dövlət idarəetməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi çıxış edir və onun fəaliyyəti ölkədə sosial-iqtisadi proseslər haqqında adekvat informasiyanın əldə edilməsinə istiqamətlənir. Son dövrlərdə Azərbaycanın bütün uçot və statistika sistemi bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq kompleks dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Dayanıqlı və innovasiyalı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi səmərəli təşkilati idarəetməni deyil, həm də qəbul edilən idarəetmə qərarlarının fəallaşdırılması və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə cari sosial-iqtisad vəziyyətin daimi monitorinqi və statistik təhlilini tələb edir. Belə statistik təhlilin və monitorinqin həyata keçirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə, iqtisadi inkişafın nəticələrinin, həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasına və əsaslandırılmasına, arzuolunmaz meyllərin vaxtında qarşısının alınmasına imkan verir. Müasir dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının xarakterik xüsusiyyəti keyfiyyət amilləri əsasında dayanıqlı iqtisadi artımın təmin etməkdir ki, bu da daha mükəmməl ideyaların və yanaşmaların tətbiqini, vasitələrdən istifadə edilməsini zəruri edir. Milli iqtisadiyyat əmək, innovasiya, təbii-resurslar, ekoloji və digər potensiala malik təşkilati və təsərrüfat komplekslərindən ibarət mürəkkəb sistemdir. İqtisadiyyatın sosial və bazar yönümlülüüyü, həmçinin mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi qəbul edilən idarəetmə qərarlarına ciddi tələblər qoyur. Başqa sözlə desək, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qəbul edilən qərarlar makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təfərrüatlı təhlilinə əsaslanmalıdır ki, bu da onlara kompleks yanaşmanı, onların eibarlılı və obyektiv olmasını zəruri edir.

Bütün bu qeyd edilənlər birbaşa beynəlxalq müqayisəni həyata keçirməyə imkan verən standartların ölkənin uçot və statistik təcrübəsində tətbiqini zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə aparılan önəmli işlərsən biri makroiqtisadi hesablamalarda geniş tətbiq edilən və geniş analitik imkanlara malik Milli Hesablar Sisteminin

qurulmasıdır. Əvvəllər Milli Hesablar Sistemi Milli Gəlirin statistikasına bazasında yaranmışdır. Bununla müxtəlif metodlarla milli gəlirin (məhsulun) qiymətləndirilmə göstəricilərinin vahid sistemə inteqrasiyası həyata keçirilmişdir. Bu inteqrasiya Milli Gəlirin müxtəlif metodlarla hesablanması əsasında duran qaydaların üzləşdirilməsi və harmonizasiyası idi. Növbəti mərhələdə MHS-nin inkişafı və təkmilləşdirilməsi iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərinin xarakterizə edən makroiqtisadi informasiyanın müxtəlif bölmələrinin (sahələrarası əlaqələr, xarici iqtisadi əlaqələr, milli sərvət maliyyə vasitələri ilə əməliyyatlar) göstəricilərinin ümumi sistemə inteqrasiyası və sistemin əsas göstəriciləri (Ümumi Daxili Məhsul və Milli Gəlir) harmonizasiyası istiqamətində olmuşdur. MHS-nin bu cür quruluşu onun analitik imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə artırır və ayrı-ayrı makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatdakı dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri aşkar etmək üçün vacibdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müasir dövrdə ölkənin makroiqtisadi problemlərinin aşkar edilməsində, milli iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsində və əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində mühüm informasiya sistemi kimi milli hesablar sisteminin və onun makroiqtisadi göstəricilərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması metodikası, milli hesablar sisteminin analitik imkanlarının artırılması, iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və s. məsələlərinə çoxlu sayda tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. MHS-nin analitik imkanlara malik olması müasir dövrdə statistik təhlilin konseptual əsası kimi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Magistr işinin mövzusu da məhz bunların kontekstində əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: MHS-nin analitik imkanlarını araşdırmaq və onun əsasında ölkənin sosial iqtisadi inkişafını statistik təhlil etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir.

- iqtisadiyyatın makroiqtisadi statistik modeli kimi MHS-nin statistik təhlil və proqnozlaşdırmada yeri və rolunu araşdırmaq,

- MHS-nin qurulmasının məqsədini, prinsiplərini və analitik imkanlarını araşdırmaq ,
- hesablارın əsas növlərini və onların təyinatını araşdırmaq,
- MHS-də istifadə edilən təsnifatları və onların təyinatını öyrənmək.
- Ölkədə institusional fəaliyyətin, xüsusilə kiçik, xarici və birgə sahibkarlığın cari vəziyyətini araşdırmaq,
- ÜDM-un hesablama üsullarını araşdırmaq ,
- ÜDM-un dinamikasını və quruluşunu statistik təhlil etmək.
- gəlirlərin yaranması, ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi hesablarını statistik təhlil etmək,
- institusional sektorlar üzrə bəzi makroiqtisadi göstəricilərin formalaşması xüsusiyyətlərini araşdırmaq,
- Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əməliyyatların cari vəziyyətini statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmetini Milli Hesablar Sistemində gəlir göstəricilərinin statistik tədqiqı, obyektı isə Azərbaycan Respublikasının Milli Hesablar Sistemidir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını milli hesablar sisteminə gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin statistik qiymətləndirilməsinə dair işlənilmiş konsepsiya və nəzəriyyələri, habelə müəssisələrinin maliyyə dayanıqlılığına dair qanunvericilik və digər rəsmi sənədlər, eyni zamanda xarici və yerli iqtisadçı alimlərin gənclərin asudə vaxtına dair elmi-nəzəri tədqiqatları, çıxardıqları elmi nəticələri, təklifləri, tövsiyələri və s. təşkil edəcəkdir.

Milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında gəlir göstəricilərinin tədqiq etmək üçün kütləvi statistika müşahidəsi, statistika materiallarının qruplaşdırılması və yekunlaşdırılması, statistika materiallarının cədvəl və qrafiklərdə təsviri, mütləq və nisbi kəmiyyətlər, orta kəmiyyətlər, variasiya sıralarının təhlili göstəriciləri, dinamika sıralarının analitik göstəriciləri, indeks metodu və s. statistik metodlardan istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları, xüsusi tədqiqat materialları, kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, həmçinin elektron informasiya vasitələrində verilən məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən, bəzi ədəbiyyatların keçmiş illərə aid olması, kifayət qədər ədəbiyyat resuslarının olmaması tədqiqat prosesində məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir.

- İlk öncə Azərbaycan Respublikasının statistika sistemində olan Milli Hesablar sisteminin tətbiq edilməsi və onun inkişaf istiqamətləri müəyyənəndirilmişdir;
- Proqnozlaşdırma və statistiki təhlilin əsası kimi MHS-nin analitik imkanları əsaslandırılmışdır;
- MHS-nin əsas xüsusiyyətləri müəyyənəndirilmiş, sosial-iqtisadi proseslərin təhlilində MHS-nin rolu və yeri dəyərləndirilmişdir;
- MHS-nin məlumatları əsasında statistik təhlilin əsas istiqamətləri müəyyənəndirilmiş, rəsmi statistik məlumatlar əsasında iqtisadiyyatda toplu hesabların müqayisəli təhlili aparılmışdır;
- Son olaraq Ümumi Daxili Məhsul ilə neft arasında olan münasibət və toplu hesablar arasında olan əlaqə korrelyasiya və reqressiya əmsalı ilə müəyyən olunmuşdur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin nəticələri elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə uyğun ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN (MHS) TƏDBİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

1.1. Milli Hesablar haqqında anlayışlar və onun mühüm xüsusiyyətləri

Milli hesablar sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində makroiqtisadi prosesləri özündə əks etdirən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan və 150-dən çox ölkədə tətbiq edilən ikitərəfli göstəricilər sistemidir.

Bu sistemin metodoloji əsasları tədiyə balansının və sahələrarası balansın metodoloji əsasları ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanda bu sistemin tətbiqi beynəlxalq statistika təşkilatlarının Milli hesablar sisteminin problemlərinə dair hazırladıqları metodiki təlimatlar əsasında aparılır və hesablamaların nəticələri vaxtaşırı İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Beynəlxalq Valyuta Fondu və statistika sahəsində fəaliyyət göstərən digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ekspertiza olunur.

Milli hesablar sistemi (MHS) istehsal ilkin və təkrar bölgü və son istifadə proseslərini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan ayrı-ayrı hesablarda (sahələr və institusional bölmələr üzrə) qruplaşdırır.

1. Toplu MHS-ə aşağıdakı hesablar daxildir(Гирбасова Е.М., 2008):

- Məhsul və xidmətlər hesabı - İstehsal hesabı - İlkin gəlirlərin yaranması hesabı - İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı - Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı - Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı - Kapitalla əməliyyatlar hesabı.

Milli hesablar sistemində funksiyaları və maliyyələşmə mənbələri eyni olan iqtisadi vahidlər aşağıdakı sektorlar (bölmələr) üzrə qruplaşdırılır:

- Qeyri-maliyyə korporasiyaları sektoru - Maliyyə korporasiyaları sektoru - Dövlət idarəetməsi sektoru - Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları sektoru - Ev təsərrüfatları sektoru.

Bundan əlavə MHS-də bu sektorların (bölmələrin) xarici ölkə rezidentləri ilə əlaqəsini əks etdirən “Qalan dünya” sektoru və eyni adlı hesab mövcuddur. Bu

sektor (hesab) qeyri-rezident vahidlərin ölkə rezidentləri ilə həyata keçirdikləri iqtisadi əməliyyatların nəticələrini özündə birləşdirir.

1. Ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması bazar mexanizmlərini və proseslərini adekvat xarakterizə edən iqtisadiyyatın inkişafının statistik göstəricilər sisteminin tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirmişdir. Belə vəzifəni makrosəviyyədə bazar iqtisadiyyatının təhlili və xarakteristikasının müasir metodoloji və informasiya sistemi olan Milli Hesablar Sistemi (MHS) həll edir. Bu sistem dünya statistika təcrübəsində geniş istifadə edilir. O, bazar iqtisadiyyatının kateqoriyaları ilə dürüst ifadə edilən makrosəviyyədə iqtisadiyyatın inkişafının qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi kimi çıxış edir. Onun konsepsiya və tərifləri xarakterizə edilən iqtisadiyyatın bazar mexanizmləri və institutları əsasında fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Müasir dünyada milli hesablar sistemi bütün məktəb və istiqamətlərin iqtisadçıları, dövlət xadimləri və siyasətçilər, statistiklər, sosioloqlar, maliyyəçilər və s. arasında ünsiyyətin universal iqtisadi - statistik dilidir. Milli hesablamlar sistemi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və s. kimi beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Onlar bu sistemin məlumatlarından özlərinin analitik hesabatları və proqnozlarında deyil, həm də dünya iqtisadiyyatının mühüm göstəriciləri haqqında məlumatları beynəlxalq planda müqayisəliliyini genişləndirərək onun inkişafına böyük töhvələr verirlər (Гирбасова Е.М., 2008).

65 il bundan əvvəl yaradılan bu sistem özünün ardıcıl olaraq təkmilləşdirilmiş dörd versiyası -1953, 1968, 1993 və 2008 - ci il - ilə makroiqtisadi təhlil və hesablamların informasiya bazası kimi cəmiyyətə xidmət edir. Milli hesablar sisteminin tarixi əsasını üç yüz ildən çox inkişaf tarixi olan milli gəlirin müxtəlif metodlarla hesablanması durur. Belə hesablamların metodoloji uzlaşdırılması və sahələrarası əlaqələri, maliyyə vasitələri ilə əməliyyatları, iqtisadiyyatın sektorlarının və bütövlükdə ölkənin kapitalının dəyərinin dəyişməsinə və s. xarakterizə edən digər informasiya bölmələrinin birləşdirilməsi nəticəsində mərkəzi bölmə milli hesablar sistemi yaradılmışdır.

Milli hesablar sistemini müəyyən hesablar və cədvəllər dəsti kimi qurulan, qarşılıqlı əlaqədə olan statistik göstəricilər sistemi kimi çıxış edən və təsərrüfatçılığın müxtəlif səviyyələrində uçotun vahid metodoloji prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatının makrostatistik modeli kimi müəyyən etmək olar.

2. Milli hesablar sisteminin mühüm vəzifəsi iqtisadi inkişafın əsas makroiqtisadi göstəricilərini (ümumi daxili məhsul, milli gəlir, sərəncamda qalan gəlir, son istehlak, əmanət, xalis borclanma/kreditləşmə və s.), onların strukturunu, dinamikasını və qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteristikasını müəyyən etməkdir. Bununla yanaşı müasir milli hesablar sistemi yalnız ölkənin inkişafının ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi göstəricilərini deyil, gəlirlər və xərclər axını, sektorlararası qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin daxili mexanizmini xarakterizə etməyə imkan verir (Система национальных счетов, 2008).

Milli hesablar sisteminin nəzəri əsasını müasir iqtisadi konsepsiya təşkil edir. Onun fundamental prinsiplərindən biri “iqtisadi istehsalın” məzmun və sərhədlərini, yəni ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin yaradılması həyata keçirilən, milli hesablar sistemində qiymətləndirən əsas fəaliyyət növlərini müəyyən etməkdir]. Bütövlükdə istehsal nəticəsində mal və xidmətlər yaradılan, gələcəkdə istehsal prosesində, son istehlak və yığımda istifadə edilə bilən prosesdir. Milli hesablar sistemində qeyri-maddi xidmətlər də daxil olmaqla mal və xidmətlərin praktiki olaraq bütün növlərinin yaradılmasını əhatə edən iqtisadi istehsalın genişləndirilmiş konsepsiyası tətbiq edilir. İstehsal fəaliyyətinin müəyyən edilməsi milli hesablar sistemində həlledicidir. İqtisadi istehsalı institusional vahidlərin nəzarəti altında yerinə yetirilən, digər mal və xidmətləri istehsal etmək üçün əmək, kapital, mal və xidmətlərini həyata keçirən fəaliyyət kimi müəyyən etmək olar. Sistemdə bəzi spesifik fəaliyyət növlərinin şərhə müəyyən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, istehsal dairəsinə ev təsərrüfatlarının yaratdığı mallar (həm satış, həm də şəxsi istehlak üçün), həmçinin sahibkarlıqla məşğul olan, mənzil üzrə şərti hesablanmış icarə haqqı daxil edilir, lakin ev təsərrüfatı üzvünə ev yaxud şəxsi xidmət göstərən fəaliyyət istisna edilir. Milli hesablar sistemində istehsal

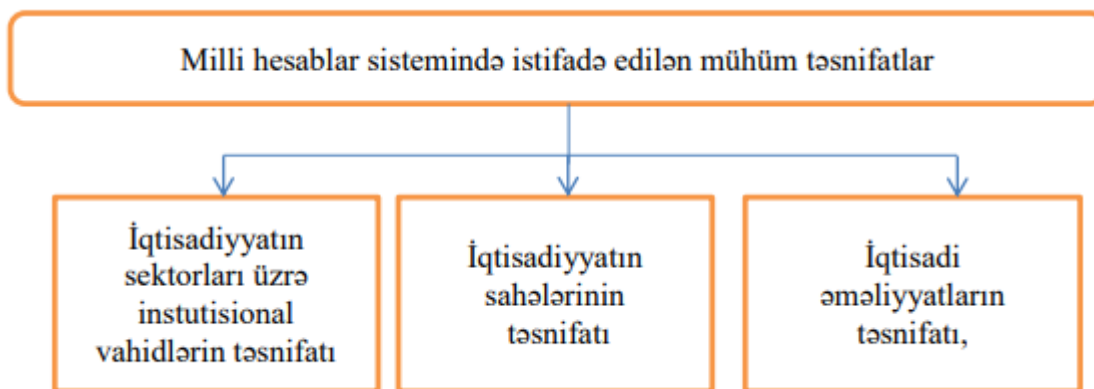
sferasına faktiki olaraq bazarda satılmaq yaxud barter mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan istehsal edilmiş mal və xidmətlər daxil edilir.

Milli hesablar sisteminin yeni versiyasında iqtisadi istehsal eyni zamanda kögə iqtisadiyyatı, yəni gəlirləri vergidən gizlətmək məqsədilə gizli şəkildə həyata keçirilən adi mal və xidmətlərin istehsalını və hüquqi baxımdan qeyri-qanuni istehsalı da əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə əksər ölkələr öz hesablamalarına belə qiymətləndirmələri daxil etməyə hələ ki, hazır deyildir.

3. Milli hesablar sisteminin nəzəri əsasını həmçinin istehsal amilləri və iqtisadi dövriyyə nəzəriyyəsi təşkil edir. J.B.Selin istehsal amilləri nəzəriyyəsinə görə dəyər yalnız əməklə deyil, digər istehsal amillərinin (torpaq, kapital, sahibkarlıq qabiliyyəti) köməyi ilə də yaradılır və hər birinin bu prosesdə iştirakına görə haqq əldə etmək hüququ vardır. Bu konsepsiya gəlirlərin yaranması mərhələsində ÜDM strukturunun müəyyən edilməsinin əsasında durur. İqtisadi dövriyyə nəzəriyyəsi (təkrar istehsal dövriyyəsi) mal və xidmətlərin istehsalı və onun iştirakçılarının gəlirlərinin yaranmasının, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsünün, onların son istehlaka istifadəsinin və yığımının hər bir mərhələsində dəyər axınlarının modelləşdirilməsi üçün əsas yaradır. İqtisadi dövriyyənin hər bir mərhələsi bir yaxud hesablar qrupunun köməyi ilə xarakterizə olunur. Bütövlükdə sistemin bütün hesabları qarşılıqlı əlaqədədir və makrosəviyyədə iqtisadi prosesləri kompleks xarakterizə edən modeli təşkil edir(Система национальных счетов, 2008).

Qarşılıqlı əlaqədə olan və metodoloji baxımdan müqayisəli göstəricilər sistemi kimi qurulan milli hesablar sistemi uzlaşdırılmış təsnifat və kateqoriyalardan kompleks istifadə edilməsi ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, milli hesablar sistemi müxtəlif tip suallara (institusional vahidlər və sektorlar-kim?, əməliyyatlar və digər axınlar-nə?, aktiv və öhdəliklər - hansı ehtiyatlar?, onların istehsal etdiyi məhsullar və vahidlər (kim? və nə? kateqoriyalarının digər aspektləri), məqsədlər - nə üçün?) cavab tapılması imkanlarını təmin edən və onun konseptual əsasını təkil edən bir sıra konseptual üsürlərdən ibarətdir. Milli hesablar sisteminin konseptual üsürlərindən olan və geniş istifadə edilən ən mühüm təsnifatları ümumi şəkildə 1 sayılı sxemdə kimi vermək olar:

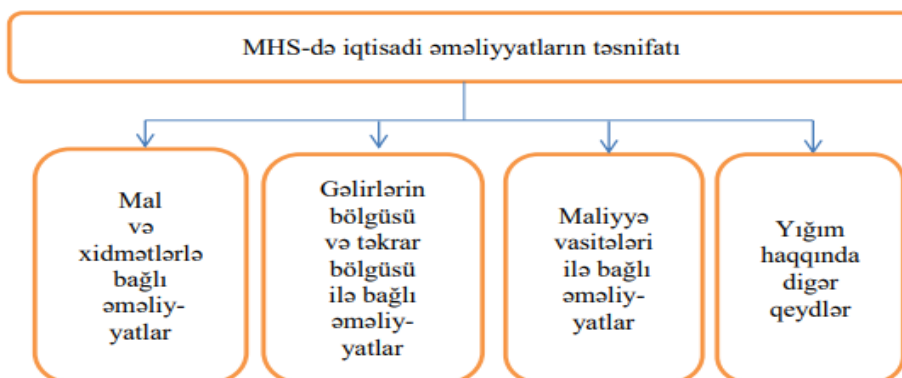
Sxem 1: Milli hesablar sistemində istifadə edilən mühüm təsnifatlar

Mənbə: Система национальных счетов, 2008. с.52

Milli hesablar sistemində iqtisadi vahidlərin sektorlar üzrə təsnifatı mühüm rol oynayır. İnstitusional vahidlər institusional sektorları formalaşdırmaq üçün yerinə yetirdikləri funksiyalara, davranışlarına və məqsədlərinə görə qruplaşdırılır. Təsnifatın əsasında onların iqtisadi davranışındakı müxtəliflik durur. Sektorlarda aktivlərə müstəqil sahiblik etmək, öhdəliklər qəbul etmək, digər şəxslərlə əməliyyatlarda və iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmək qabiliyyətində olan iqtisadi şəxslər, necə dəyərlər institusional vahidlər qruplaşdırılır. Təcrübədə institusional vahidlər kimi müəyyən edilən əsasən iki tip təsərrüfat subyekti - ev təsərrüfatı və korporasiya (müəssisə), qeyri-kommersiya təşkilatları və dövlət vahidləri də daxil olmaqla hüquqi şəxslər fərqləndirilir.

Sxem 2: Milli hesablar sistemində geniş tətbiq edilən təsnifatlardan biri iqtisadi əməliyyatların təsnifatıdır

Mənbə: Система национальных счетов, 2008, с. 136;

Adi əməliyyatlar və digər axınlar olduqca coxsayıdır. Onlar xarakterinə uyğun olaraq nisbətən az sayda tipinə görə qruplaşdırılır. MHS-də əməliyyatların və digər

axınların əsas təsnifatına birinci səviyyədə ierarxix təsnifata uyğun olaraq hissələrə ayrılan dörd tip daxil edilir. Onlardan mərkəzi konseptual əsaslı cədvəllərdə və hesablarda müntəzəm istifadə edilir. Mal və xidmətlərlə bağlı əməliyyatlar mal və xidmətlərin mənşəyini (yerli istehsal yaxud idxal) və onların istifadəsini (son istehlak, aralıq istehlak, ümumi yığım yaxud ixrac) əks etdirir. Milli hesablar sistemində mal və xidmətlərin şərhinə görə o, cari dövrdə yaxud əvvəlki dövrdə, yerli yaxud xarici istehsalın həmişə nəticəsidir. Məhsul anlayışı mal və xidmətlərin sinonimidir.

Bölgü əməliyyatları istehsal prosesində yaradılan əlavə dəyərin əmək, kapital və dövlət idarəetmə orqanları arasında, gəlirlərin və sərvətin təkrar bölgüsü (gəlir və əmlaka vergilər və digər transfertlər) əməliyyatlarını əks etdirir. Milli hesablar sistemində cari və kapital transfertləri bir-birindən fərqləndirilir, sonuncuya gəlirin deyil, əmanətin və sərvətin təkrar bölgüsü vasitəsi kimi baxılır. Maliyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlara (yaxud maliyyə əməliyyatları) maliyyə vasitələrinin hər bir tipi üzrə maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi və qəbul edilməsi aid edilir.

Maliyyə əməliyyatlarının nəticələrinin dəyişməsi çox vaxt məlumatverici qeyri-maliyyə əməliyyatlarında əks etdirilir. Onlar həmçinin yalnız maliyyə vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutan əməliyyatlar kimi baş verir. Şərti aktiv və öhdəliklərlə əməliyyatlara milli hesablar sistemində əməliyyatlar kimi baxılır.

4. Milli hesabların tərtibinin ümumi prinsipi ondan ibarətdir ki, institusional vahidlər arasındakı əməliyyatlar tələblər və öhdəliklər yarananda, çevriləndə (transformasiya olunanda) yaxud ödəniləndə qeydiyyatata alınmalıdır. Bu qeydiyyat prinsipi əlavə etmə (üstünə gəlmə) metodu əsasında əməliyyatların əks etdirilməsi adlanır. İnstitusional vahidlər üçün daxili hesab edilən əməliyyatlar iqtisadi dəyər yaradılanda, transformasiya olunanada yaxud ödəniləndə əks etdirilməlidir. Ümumi planda bütün əməliyyatlar iqtisadi dəyərlə bağlıdır. Deməli, əməliyyatın baş verdiyi vaxtla müvafiq pul axınlarının vaxtı arasındakı fərqi dəqiq müəyyən etmək zəruridir. Hətta əməliyyatlar (məsələn, malın alışı və satışı) və ödəmələr yaxud onun daxil olması eyni zamanda baş verdikdə iki aspekt ortaya çıxır. Alıcı öhdəlik qəbul edir, satıcı malın tədarükü üzrə məlumatverici əməliyyat kimi tələblər əldə edir.

Ödəmələr həyat keçiriləndən sonra öhdəliklər və tələblər qarşılıqlı olaraq bir-birini ödəyir. Bir çox hallarda faktiki əməliyyatlarla müvafiq ödəmələr arasındakı vaxt üst-üstə düşmür. Milli hesablar sistemində əməliyyatlar kassa əsasında deyil prinsip etibarilə əlavə etmə əsasında qeydiyyatata alınır. Konseptual baxımından milli hesablar sistemində də mühasibat uçotu hesablarındakı prinsipdən istifadə edilir. Bu prinsipin nəzəri baxımdan aydın olmasına baxmayaraq təcrübədə tətbiqi olduqca mürəkkəbdir. İnstitusional vahidlər hecdə həmişə eyni qaydanı tətbiq etməirlər. Hətta onlar eyni qaydanı tətbiq etsələr də praktiki xarakterli səbəbdən faktiki qeydiyyat vaxtı fərqlənə bilər. Deməli, əməliyyatlar müvafiq təsərrüfat vahidlərində müxtəlif vaxt anlarında, bəzən hətta müxtəlif hesabat dövrlərində qeydiyyatata alına bilər (Система национальных счетов, 2008).

Buraxılışın müxtəlif metodlarla qiymətləndirilməsi istehsalçının, sektorun yaxud sahənin əlavə dəyərinin məzmununa və istifadəsinə təsir göstərir. Ümumiyyətlə milli hesablar sistemində əməliyyatların qiymətləndirilməsinin əsas qaydasını aşağıdakı kimi vermək olar.

Müasir milli hesablar sistemini bütövlükdə iqtisadiyyatın yekun, onun sektorları və sahələri, “qalan dünya” sektorunun və ayrı-ayrı iqtisadi əməliyyatların hesablarında əks etdirilən informasiya bölmələrinin məcmusu kimi təsəvvür etmək olar. Ümumiəhatəlilik, qarşılıqlı uzlaşdırılmış və inteqrasiya edilmiş xarakterə malik bu sistem iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və iqtisadiyyatın sahəvi strukturundan asılı olmayaraq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasında və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

1.2. MHS-nin tərtibinin metodoloji əsasları

Milli təsərrüfatçılığın iqtisadi nəzəriyyəsinin mühüm vəzifəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm makroiqtisadi göstəricilərinin müəyyən etmək və tənzimləmək, həmçinin onların mahiyyətini, inkişaf meyillərini, həcminə təsir edən amilləri öyrənməkdir. Bunsuz cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin yaxın və uzaq məqsədlərinə nail olunması baxımından milli iqtisadiyyatın inkişafının səmərəli idarəedilməsi mümkün deyildir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının və onun əsas göstəricilərinin proqnoz qiymətlərinin işlənilib hazırlanması vacibdir. Ümumiyyətlə, makroiqtisadi hesablamalar və mühüm makroiqtisadi göstəricilərin təhlili (Национальные счета: практический вводный курс 2006):

- ölkənin daxili və xarici, onun regionlarının və ayrı-ayrı əhali qruplarının təlabatlarının təmin edilməsində milli iqtisadiyyatın imkanlarını real qiymətləndirməyə,

- milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və bütövlükdə milli təsərrüfatın inkişaf potensialını müəyyən etməyə,

- iqtisadi dəyişikliklərin, xarici iqtisadi fəaliyyətin taktika və strategiyasını işləyib hazırlamaqğa,

- bütövlükdə ölkənin milli bazarının və onun ayrı-ayrı segmentlərinin (əmək bazarı, qiymətli kağızlar, investisiya və s.) fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirməyə,

- dövlətin vergi, maliyyə-kredit, struktur, investisiya, sosial və s. siyasətini əsaslandırmaq və inkişaf etdirməyə, -bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin və regionlarının inkişaf alternativlərini qiymətləndirməyə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərini müəyyənləşdirməyə və həyata keçirməyə imkan verir.

Bu qeyd edilənlər milli iqtisadiyyatın inkişafının dövlət tənzimlənməsi və planlaşdırılması mərhələsində həll edilməsi vacib olan məsələlərin tam siyahısı deyildir. Ölkənin iqtisadi potensialı dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsasıdır. O, əhalinin bütün təbəqələrinin əməyi ilə yaradılır, ölkənin istehsal sistemi və xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsilə tamamlanır və dəstəklənir.

Ümumiyyətlə, ölkənin ümumi iqtisadi potensialının mühüm ünsürlərinə aşağıdakıları aid etmək olar (Национальные счета: практический вводный курс 2006):

- təbii-resurs potensialı,
- demoqrafik və əmək potensialı,
- elmi, elmi-texniki və innovasiya potensialı,
- informasiya-texnoloji potensial,
- istehsal potensialı,
- milli iqtisadiyyatın investisiya potensialı,
- xarici iqtisadi potensial,
- ekoloji potensial.

İqtisadi potensial yalnız resursların və istehsal imkanlarının mütləq həcmindən deyil, onlardan istifadə dərəcəsiindən asılıdır. Ona görə də məhsuldar qüvvələri və bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkənin ümumi iqtisadi potensialının səviyyəsi yüksək olur.

Ümumi iqtisadi potensialın inkişafının əsas qanunauyğunluğu onun bütün ünsürlərinin səmərəli və harmonik uzlaşdırılmasıdır ki, bu da ölkənin milli təhlükəsizliyinin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldirilməsini təmin edir. Makroiqtisadi göstəricilər ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemidir.

Bu sistemin tərkib hissələri coxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün istifadə edilən makroiqtisadi göstəricilər olduqca müxtəlif və genişdir. Prof. A.İ.Moroz özünün “regionun sosial-iqtisadi potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi: nəzəriyyə, metodologiya və təcrübə” adlı monoqrafiyasında riskli iqtisadi amillərini araşdıraraq təcrübədə ölkənin və onun regionlarının dayanıqlı inkişafının ən geniş yayılmış makroiqtisadi indikatorları kimi ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul, xalis milli məhsul, milli gəlir, paritet alıcılıq qabiliyyəti, insanın inkişaf indeksi, inflyasiya, büdcə kəsiri, resurslarla təminatlılıq, ixrac, xarici borc və onunla bağlı göstəricilər, valyuta ehtiyatı qeyd edir. Bundan başqa müəllif regionun iqtisadi

səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ümumi regional məhsul makroiqtisadi göstəricisinə xüsusi diqqət yetirir.

Bəzi müəlliflər milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilər dəstindən istifadə edilməsini təklif edir. Bunlara aiddir: ümumi daxili məhsul, sənaye məhsulu, kənd təsərrüfatı məhsulu, əsas kapitala investisiya, mal və xidmətlərin ixracı, mal və xidmətlərin idxalı, mal və xidmətlərin xarici ticarətinin saldosu, tədqiqat və işləmələr daxili xərclərin ÜDM-da xüsusi çəkisi, sənayedə yüklənib göndərilmiş innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi, əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri, əhalinin pullu xidmətləri, satışın bütün vasitələri üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi, sənaye və kənd təsərrüfatında dövrün sonuna satışın rentabelliyi, əmək məhsuldarlığı, ÜDM enerji tutumluğu, büdcə kəsiri, istehlak qiymətləri indeksi (Сафронова В. П., 2014).

Ölkənin Mərkəzi Bankı Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatların yayılmasının xüsusi standartının tələblərinə müvafiq olaraq bank statistikasının bülleteni buraxmaq yolu ilə bank sisteminin icmalını verir. Bank statistikasına haqqında hazırlanan bülleten altı əsas bölmədən ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi göstəriciləri;
2. Əsas pul-kredit göstəriciləri;
3. Pul-kredit siyasətinin əsas göstəriciləri və vasitələri;
4. Maliyyə bazarı;
5. Bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı göstəriciləri;
6. Tədiyyə balansının vəziyyəti.

Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini tədiyyə balansının saldosuna görə müzakirə etmək olar. Mərkəzi Bank tərəfindən tərtib edilən tədiyyə balansı mal və xidmətlərin idxal və ixracı, investisiya göstəricilərini özündə əks etdirir, həmçinin ölkənin beynəlxalq əlaqələrdə iştirakı, onun perspektivdə möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi imkanları haqqında informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Tədiyyə balansının cari hesabının kəsirli olması ölkəni qızıl valyuta ehtiyatlarının azalması, aktivlərin xaricilərə satılması, xarici banklardan və dövlətlərdən borcların alınması kimi təhlükələri ilə qarşı-qarşıya qoyur.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi haqqında məsələlərə və onun qiymətləndirilməsi göstəricilərinə toxunarkən iqtisadi artım, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı anlayışlarına da baxılması zəruridir. Bəzi ölkələrdə sənayenin yüksəlişi təbii potensialın azalmasına, ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxarır. ÜDM hər vahidinə düşən zəhərli tullantıları həcmnin artması cəmiyyət zərər verir və bütövlükdə yer kürəsinin ab-həvasını dəyişir. Əgər, iqtisadiyyatın inkişaf prosesi və onun nəticələri hazırkı və gələcək nəsllə mənfi təsiri göstərməzsə, onda onu dayanıqlı hesab etmək olar (Сафронова В. П., 2014).

Azərbaycanın müasir statistika sistemi ölkənin iqtisadi və sosial həyatında baş verən mühüm hadisə və proseslər, əhali, məşğulluq, qiymət və tariflər, investisiya fəaliyyəti, iqtisadiyyatın əsas sahələri (sənaye, kənd təsərrüfatı və s.) haqqında məlumatlar əks etdirir. Belə məlumatlar dövrü olaraq bazar strategiyasını işləyib hazırlamaq üçün təsərrüfat subyektlərinə, elmi tədqiqat və proqnozlaşdırma üçün elmi təşkilatlara, iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq üçün dövlət strukturlarına təqdim edilir.

Gəlir üzrə ÜDM hesablayarkən bəzi ünsürlər cəmlənir. Daha dəqiq desək Gəlir metodu ilə bu göstəricini hesablamaq üçün əmək haqqını, faizləri, rentanı, mülkiyyətdən gəlirləri, korporasiyanın mənfəətini, amortizasiyanı və dolayı vergiləri cəmləmək lazımdır. Bu metoddan yalnız onun nominal həvmini və dinamikasını müəyyən etmək üçün deyil, həm də ÜDM dəyər strukturunun təhlili üçün istifadə edilir. Makroiqtisadi təhlildə əhəlinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul göstəricisindən tez-tez istifadə edilir. O, dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edir, lakin bölgününü bərabərliyini, istehsalın sahəvi strukturunu, istehsal edilmiş malların keyfiyyətini və s. nəzərə alan ümumiləşdirici və dəqiq göstərici deyildir. Ənənəvi olaraq müxtəlif ölkələrin ÜDM-nun müqayisəsi ABŞ dollarında aparılır. Lakin dollar hər yerdə müxtəlif alıcılıq qabliyyətinə malikdir. İqtisadiyyatın inkişafı üçün qısa və orta müddətli məqsədlərin həyata keçirilməsinin praktiki vasitələrinin olması vacibdir. Belə vasitələr planlaşdırma göstəriciləridir.

1.3. Milli Hesablar Sisteminin təsnifatları və istifadə olunma istiqamətləri

İqtisadiyyat maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü və istehlakı ilə bağlı insanın həyat fəaliyyətinin xüsusi sferasıdır. Milli istehsal ölkə əhalisinin artan tələbatının ödənilməsi üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin başlıca starteji məqsədi cəmiyyətin artan tələbatlarını daha tam təmin etmək və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Eynizamanda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin başlıca məqsədi sosial xarakterdə dəqiq ifadə olunur. Başlıca məqsədə nail olunması bir sıra strateji vəzifələrin - uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi artım, əhalinin məşğulluğunun səmərəli səviyyəsi, sabit qiymət səviyyəsi, ölkənin xarici aləmlə münasibətlərinin tarazlığı - həll edilməsini nəzərdə tutur. Starteji planda digər vəzifələrə ətraf mühitin qorunması, struktur dəyişiklik, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, iqtisadi səmərəliliyin beynəlxalq səviyyəsi aid edilir. Eyni zamanda strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi kompleks taktiki vəzifələrin həll edilməsini tələb edir. Başlıca məqsəd, strateji və taktiki vəzifələr milli iqtisadiyyatın “məqsədlər ağacını” yaradır. İstənilən taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməməsi müvafiq strateji vəzifənin həll edilməsini təhlükə altına qoyur.

Resursların məhdudluğu şəraitində inkişafın coxsaylı vəzifələri, onun daxili və xarici şəraitinin sürətlə dəyişməsi inkişafın başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin zərurliyini şərtləndirir. Bu zaman taktiki və starteji vəzifələrin həyata keçirilməsinin məzmunu və tempi əhəmiyyətli şəkildə dəqiqləşdirilir. Deməli, ölkəyə iqtisadi artım deyil, dayanıqlı iqtisadi artım vacibdir. Sadəcə iqtisadi artımı deyil, iqtisadi dinamikanın yüksək keyfiyyətini təmin etmək gərəkdir. Konkret ölkənin şəraitinə uyğun inkişafın starteji məqsəd və vəzifələrin konkretləşdirilməsi onun milli prioritetlərinin müəyyən edilməsi deməkdir. Bu isə əhəmiyyətli şəkildə milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsindən, keyfiyyətli və dayanıqlı iqtisadi artımın ehtiyatlarını müəyyən edilməsindən, dövlətin iqtisadi siyasətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasından və s. asılıdır.

Makroiqtisadi hadisə və proseslərin təhlilinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Birincisi, o, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf meylini yaxud səviyyəsini xarakterizə

edən ümumiləşdirici göstəricilərin (milli gəlir, qiymətin ümumi səviyyəsi, məşğulluğun ümumi səviyyəsi və investisiyanın ümumi həcmi, iqtisadi artım tempi və s.) formalaşması prinsiplərinə istiqamətlənir. İkincisi, mikroiqtisadi təhlildən fərqli olaraq bütövlükdə iqtisadiyyatın öyrənilməsi bir-biri ilə əlaqədə olan bazarlar sistemi vasitəsilə iqtisadi subyektlər arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətə baxılması zəruriliyini nəzərdə tutur. Üçüncüsü, makroiqtisadi yanaşmada iqtisadiyyatın vəziyyətini və inkişafını müəyyən edən iqtisadi subyektlərin sayı artır. İstehsalçı və istehlakçılardan başqa bu subyektlərin tərkibinə dövlət də daxil olur. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin açıq modelində makroiqtisadi təhlilin subyektlərinin tərkibinə həmçinin qalan dünyada daxil edilir.

Makroiqtisadi təhlilin əsasında axınların yaxud ÜDM, gəlirlərin və xərclərin dövriyyəsi modeli durur. Dünya təcrübəsində milli iqtisadiyyatın mühüm inkişaf meyllərini və nisbətlərini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması daha geniş yayılmış metodikası milli hesablar sistemidir. Milli hesablar sisteminin beynəlxalq standartlarının nəşr edilməsi dövrü 1947-ci ildən BMT-nin məruzəsi ilə başlamışdır. Həmin məruzənin əsas hissəsi C.M. Keyninin davamçısı R.Stoun tərəfindən yazılmışdır. Bu məruzədə milli uçotun mühüm prinsipləri formalaşdırılmışdır.

İqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və idarəetmə qərarların qəbul edilməsi dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində, həmçinin dövlət və xüsusi korporasiyalar çərçivəsində baş verir. İri məsələn, transmilli korporasiyaların öz tələbatlarını nəzərə almaqla xüsusi makroiqtisadi modellərini yarada bilmək imkanları vardır ki, bunu üçün milli hesabların məlumatları lazımdır. Nəhəng korporasiyaların investisiya proqramları gələcəyin uzunmüddətli iqtisadi inkişafın gözləntilərinə əsaslanmalıdır ki, bu da milli hesabların məlumatlarını tələb edir. Bundan başqa ayrı-ayrı müştərilər üçün proqnozlar tərtib edən ixtisaslaşmış agentliklər vardır. Bir qayda olaraq belə agentliklərə milli hesabların olduqca təfərrüatlı məlumatları lazımdır. Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif ölkələrin ÜDM, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli gəlir göstəricilərindən istifadə edərək

onların borc, kömək yaxud digər vəsaitləri almaq hüququnu, onların verilməsi şərtlərini müəyyən edir.

Əgər vəzifə istehsalın həcmi və əhalinin hər nəfərinə düşən mal və xidmətlərin istehlakını müqayisə etməkdən ibarətdirsə, onda milli valyutada olan məlumatlar mübadilə məzənnəsi ilə deyil, paritet alıcılıq qabliyyəti əsasında yenidən hesablanmalıdır. Yaxşı məlumdur ki, nə bazar, nə də mübadilə məzənnəsi iki müxtəlif valyutanın nisbi daxili alıcılıq qabliyyətini əks etdirmir. Əgər ÜDM yaxud digər statistik göstəricini mübadilə məzənnəsindən istifadə edib bir valyutada yenidən hesablasaq alınmış nəticə mənzərəni real əks etdirməyəcəkdir. Ona görə də mübadilə məzənnəsindən istifadə edərək hesablanan məlumatları müvafiq mal və xidmətlərin həcmi nisbi göstəricisi kimi istifadə etmək olmaz.

Təhlil təcrübəsində milli iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini, mühüm makroiqtisadi nisbətləri qiymətləndirmək üçün bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir ki, qeyd etdiyimiz kimi onlar da milli hesablar sistemi əsasında formalaşdırılır. Ümumiyyətlə, struktur nisbətlər milli iqtisadiyyatın sisteməyaran amilləridir. Onlar optimal qiymətinin tapılması iqtisadi inkişafın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə birbaşa bağlıdır. MHS-nin analitik imkanları belə sistem yaranan amillərin rolunu qiymətləndirməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyata bir sıra əlamətlər (sektor, təkrar istehsal, institusional, regional, sosial və s.) üzrə təsnifatlaşdırılən müxtəlif struktur yaranan amillər daxildir.

Milli hesablar sistemi çərçivəsində baza qruplaşdırma milli iqtisadiyyatın strukturunda aşağıdakı üç sektorun ayrılmasına əsaslanır:

- ilkin (istehsal və təbii resursların hasilatı ilə bağlı sahələr),
- ikinci (emal sənayesi sahələri), -üçüncü (dövlət idarəetməsi və s. daxil olmaqla xidmət sferası).

İqtisadi inkişafı təhlil etmək üçün həmçinin milli iqtisadiyyatın strukturunda real və maliyyə sektorlarının ayırd edilməsindən də geniş istifadə edilir. Birinci ümumi daxili məhsulun həcmi, ikinci isə mal dövriyyəsini və digər maliyyə əməliyyatlarını təmin etmək üçün zəruri olan pulun miqdarı ilə müəyyən edilir.

Təkrar istehsalın strukturu dairəsində aşağıdakıları ayırd etmək olar:

1) Sahələr və sahələrarsı komplekslər arasında əsas iqtisadi göstəricilər (məhsul buraxılışı, işçilərin sayı, resursların istehlakı və s.) üzrə nisbətləri xarakterizə edən sahəvi struktur,

2) Elmtutumluluq dərəcəsinə və texnoloji səviyyəyə (məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi, əsas istehsal fondlarının dəyəri və s.) görə qruplaşdırılmış istehsal sahələri arasındakı əsas iqtisadi nisbətləri xarakterizə edən texnoloji struktur,

3) Ərazi rakursunda (əhalinin sayı, məhsul buraxılışı, regionlar üzrə investisiyanın həcmi və s.) əsas iqtisadi nisbətləri əks etdirən regional struktur,

4) Müəyyən institusional əlamətlərə (mülkiyyət forması, istehsalın idarəedilməsi və təşkili forması, hüquqi status və s.) uyğun olaraq əsas iqtisadi göstəricilər üzrə iqtisadi sistemin ünsürlərinin qruplaşdırılmasını və ayırd edilməsini nəzərdə tutan institusional struktur,

5) Bütövlükdə milli iqtisadiyyat və onun tərkib ünsürləri nöqteyi- nəzərindən müxtəlif maddi və maliyyə resurslarının istehlakı və istifadəsi nisbətlərini və uyğunluğunu xarakterizə edən istehlakın strukturu, 6) mühüm iqtisadi kriteriyalar (gəlir səviyyəsi, mülkiyyətin mövcudluğu, ixtisas və s.) əsasında sosial qrupların qırd edilməsini nəzərd tutan sosial struktur və s. Beləliklə, bu qeyd edənlərə əsaslanaraq makrosəviyyədə bu nisbətlərin hesablanması və təhlilinin statistik informasiya bazası kimi milli hesablar sisteminin məlumatlarının təhlilinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

-iqtisadi artım tempini müəyyən etmək, həmçinin bu prosesin xarakterini müəyyən edən amillərin (məhsuldarlıq, fond və enerji tutumluluq, innovasiya və s.) rolunu aşkar etmək,

-iqtisadiyyatın sahəvi strukturunu və onun zaman etibarilə dəyişməsinə, həmçinin onun amillərini müəyyən etmək,

-gəlirlərin ilkin bölgüsü mərhələsində maddi işçilər, müəssisələr və dövlət arasında nisbətləri, həmçinin iqtisadiyyatın vergi yükünü və s. statistik təhlil etmək.

-son istehlak və yığım arasındakı nisbəti müəyyən etmək, həmçinin investisiyanın dinamikasına təsir edən amilləri statistik qiymətləndirmək

-investisiyanın maliyyələşdirilməsinin əsa mənbəyi olan milli əmanəti müəyyən etmək,

-bütövlükdə iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı sektorları üzrə borclanmanın (kreditləşmənin) həcmi aşkar etmək,

-əhalinin istehlakının və real gəlirlərinin səviyyəsini və dinamikasını öyrənmək

-ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərin təsirini statistik təhlil etmək,

-həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin səmərəliliyini və nəticələrini statistik qiymətləndirmək və s.

ÜDM hər şeydən əvvəl, istehsal göstəricisidir və ölkənin istehsalçırezidentlərinin istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini əks etdirir.

ÜDM təkrar istehsal tsiklinin hər bir mərhələsinə uyğun olaraq aşağıdakı üsullarla hesablanıla bilər:

- istehsal (məsrəflər);
- bölgü (gəlirlər);
- son istifadə (istehlak).

ÜDM-i istehsal metodu ilə hesablanması zamanı son məhsulun istehsalının hər bir mərhələsində əlavə edilən dəyər cəmlənir.

Əlavə edilmiş dəyər istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin (ümumi buraxılış) dəyərilə istehsal prosesində tam istehlak olunmuş (aralıq istehlakı) əmtəə və xidmətlərin dəyəri arasındakı fərqdır. Yəni ümumi əlavə edilmiş dəyəri hesablamaq üçün əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışından (ƏXÜB) aralıq istehlakı (Aİ) çıxmaq lazımdır:

$$\text{ƏXÜB} - \text{Aİ} = \text{ÜƏD}$$

ÜDM - bütün istehsalçı - rezidentlərin məcmu əlavə edilmiş dəyərinin cəmi plus vergilərin əlavə dəyərə daxil edilməmiş məhsullara subsidiyalar çıxılmaqla qalan hissəsidir. Makroiqtisadiyyatda sadələşdirmə məqsədilə ÜDM-i istehsal metodu ilə hesablayarkən iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılmış əlavə dəyəri cəmlənir. Bunu belə ifadə etmək olar(<https://banker.az/umumi-daxili-m%C9%99hsul-udm-n%C9%99dir/>):

Əsas qiymətlərlə ÜDM = Əsas qiymətlərlə ÜƏD

Ayrı-ayrı sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin ümumi kəmiyyətinin hesablanması üçün istifadə olunan əsas qiymətlər dedikdə, məhsullara qoyulan vergilərin daxil edilmədiyi, lakin subsidiyaların daxil edildiyi qiymətlər nəzərdə tutulur. ÜDM-i bazar qiymətləri ilə hesablamaq üçün subsidiyalar çıxılmaqla ÜƏD-in üzərinə məhsullara və idxala görə alınan vergiləri əlavə etmək lazımdır:

$$\begin{array}{lcl} \text{Bazay qiy-} & & \text{Məhsullara və idxa-} & & \text{Məhsullara və} \\ \text{mətləri ilə} & = & \text{la görə verilən sub-} & + & \text{idxala görə} \\ \text{ÜDM} & & \text{sidiyalar} & & \text{alınan vergilər} \end{array}$$

ÜDM-nin istehsal metodu ilə hesablanması ölkədə gedən prosesləri təhlil etməyə, son məhsulun yaradılmasında hər sahənin və ya bölmənin rolunu aydınlaşdırmağa, iqtisadiyyatın sahə strukturu müəyyən etməyə imkan verir.

ÜDM-i hesablamaq üçün bölgü metodundan da istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, əsas metod deyildir. Çünki qəbul edilmiş metodologiyaya uyğun olaraq bütün gəlir göstəriciləri birbaşa hesablama yolu ilə əldə edilmir.

Onlardan bəziləri (məsələn, ümumi qarışıq gəlirlər) balans metodu ilə hesablanır. ÜDM-in gəlir mənbələri üzrə formalaşması istehsalda bilavasitə iştirak edən iqtisadi vahidlərin, habelə dövləti idarəetmə orqanlarının (büdcə təşkilatının) və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının əldə etdikləri ilkin gəlirləri əks etdirir. Bu metodla hesablanan ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlirlər) - yəni ÜM və ÜQG - balanslaşdırıcı (tarazlaşdırıcı) maddə hesab olunur, bazar qiymətləri və istehsal metodu ilə hesablanan ÜDM-lə muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi (ƏÖ), istehsala və idxala qoyulan xalis vergilər (İİQXV) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir:

$$\text{ÜDM} = \text{ƏÖ} + \text{İİQXV} + \text{ÜM(ÜQG)}$$

Lakin bu metoddan ÜDM-in normal həcmi, yaxud da dinamikasını müəyyən etmək üçün deyil, yalnız (yəni ÜDM- in) dəyərcə quruluşunu təhlil etmək üçün istifadə oluna bilər. Digər tərəfdən müxtəlif əsaslarla hesablanan ÜDM göstəricisi kəmiyyətcə bir-birinə uyğun gəlməyə bilər.

ÜDM-i son istifadə metodu ilə hesablamaq üçün bütün iqtisadi bölmələrin son istehlak xərclərini(Sİ), ümumi yığımını(ÜY) və xalis ixracını (İx-İd) cəmləmək lazımdır:

$$\mathbf{\ddot{U}DM=SI+\ddot{U}Y+ \dot{I}x-\dot{I}d}$$

Bu metod ÜDM-dən istifadənin strukturunu son istehlakçıların tələbatının ödənilməsində və ölkənin milli sərvətinin artırılmasında onun rolunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Nominal ÜDM -un kəmiyyətinə iki proses təsir göstərir:

- a) İstehsalın real həcmnin dinamikası;
- b) Qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası.

Nominal ÜDM aşağıdakı kimi hesablanır: $\text{Nominal } \ddot{U}DM = \text{Real } \ddot{U}DM \times \text{qiymət indeksi}$ Real ÜDM həcmi nominal ÜDM-nin qiymət indeksinə olan nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{Real } \ddot{U}DM = \frac{\text{Nominal } \ddot{U}DM}{\text{qiymət indeksi}}$$

Real ÜDM-un göstəricisi qiymətlərin dəyişməsinin təsirinə məruz qalmadığı üçün onun istehsalın artımının ölçülməsi üçün istifadə etmək olar. Real ÜDM-a əmtəə və xidmətlərin istehsalının faktiki həcmi daxil olduğu üçün o, iqtisadiyyatın əhalinin tələbatını ödəmək imkanlarını nominal ÜDM-a nisbətən daha çox əks etdirir. Lakin söhbət istehsalın artımında dəyişikliklərdən gedirsə, adətən əvvəlki dövrlə müqayisədə real ÜDM-un dəyişməsinin faizlə ifadə olunmuş göstəricisi istifadə olunur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MHS-İN GƏLİR GÖSTƏRİCİLƏRİNİN HESABLANMASI VƏ STATİSTİK TƏHLİLİ

2.1. İqtisadiyyatda toplu hesablar və Azərbaycanda gəlirlərin hesabı göstəricilərinin hesablanması

Müstəqil dövlət quruculuğuna başlayan Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrini hərtərəfli inkişaf etdirmək, təkrar istehsalı pul vəsaitləri ilə təminini aparmaq, respublikanın müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün büdcə vəsaiti ilə milli gəliri istehsal və qeyri-istehsal sferaları, respublikanın iqtisadi rayonları arasında bölüşdürür. Milli gəlirin dövlət büdcəsində cəmləşdirilməsinin nisbətləri hər bir şəraitdə dövlətin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən asılı olur. Dövlətin maliyyə sistemində mərkəzi yer tutan dövlət büdcəsi həmin dövlətin vəzifə və məqsədlərini özündə cəmləşdirir (Bağırov D., Həsənlı M., 2011:s.188).

Dövlət büdcəsinin iqtisadi kateqoriya və dövlətin əsas maliyyə planı kimi anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. İqtisadi kateqoriya olaraq büdcə-ictimai istehsal ehtiyaclarının inkişaf mərhələsində dövlət pul fondlarının yaradılması zamanı milli məhsul dəyərinin bir hissəsinin (milli gəlirin) yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətlə digər məhsuldarlıq problemləri arasındakı pul münasibətləri sistemini səciyyələndirir (Əliyev Z., 2006: s.42).

Ölkənin iqtisadi inkişafındakı ən vacib iqtisadi göstəricilərdən biri istehsal prosesinin həyata keçirilməsi və qeyri-maddi və maddi xidmətlərin göstərilməsidir. İstehsalın həcminə, tərkibinə və paylanmasına görə milli iqtisadiyyat və çoxalma səviyyəsini müəyyənləşdirir. İstehsal bir fəaliyyət sahəsidir. İstehsal maddi mal istehsal edib-etməməsindən asılı olaraq maddi və qeyri-maddi xidmətlər göstərir. Digər bölmələrə məhsul göndərmədən əmək bölgüsü, istehsaldan ixtisaslaşma və satışdan heç bir qazanc ola bilməz. Milli Hesablama Sistemində məhsul və xidmətlər əməyin göstəricisi kimi başa düşülür. Məhsul və xidmətlər satış üçün olduqları üçün əmtəələr kimi təsnif edilir.

Məhsul dedikdə əmək məhsulu şəklində və maddi mal şəklində yaradılan maddi mallar başa düşülür. Maddi mal şəklində mallar istehsal edildikdən sonra təkrar satın alın və satıla bilər. Xidmətə gəldikdə, əməyin nəticəsi maddi bir məhsul deyil, real bir şeydir.

Xidmətlər həm maddi, həm də mücərrəd ola bilər. Tibbi xidmətlər, səhiyyə xidmətləri, təhsil daimi xidmətlər və qeyri-maddi xidmətlər hesab olunur. Bu xidmətlər istehsalçının tələbi ilə verilir. Xidmətlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırıla bilər.

Respublikamızın həyatında baş verən çoxlu müxtəlif iqtisadi hadisələri, mürəkkəb təsərrüfat əlaqələrini təhlil etmək üçün bir-birilə sıx əlaqədar göstəricilər sistemi olmalıdır. İdarəetmənin keyfiyyəti informasiyanın nə dərəcədə dürüst və operativ olmasından aslıdır. Bununla yanaşı keçmişdə statistikanın verdiyi məlumatlar heç də onun üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən həmişə müvəffəqiyyətlə gəldiyini demək olmaz.

MHS-də statistikanın bütün cari tədqiqatlarından istifadə olunur və iqtisadi skil konkret rəqəmlərlə əks olunur. Ona görə də MHS iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı və iqtisadi siyasət proqramlarının formalaşmasında əhəmiyyəti böyükdür. MHS iqtisadiyyatın vəziyyətini rəqəmlərlə əks etdirməklə makroiqtisadi nəzəriyyə ilə iqtisadi həqiqət arasında əlaqə yaradır və iqtisadiyyata nəzarət etmək, onun inkişafını pronozlaşdırmaq və nəzəriyyənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mühüm vasitəyə çevrilir (Yaqubov S.M., Məmmədov A.J., 2008: s.139).

Milli hesablar sistemi həm də bazar iqtisadiyyatında makroiqtisadi göstəriciləri özündə cəmləşdirən və qarşılıqlı əlaqədə olan 150 ölkədən çoxuda tətbiq edilən sistemlərdəndir. MHS sisteminin metodologiyasını tədiyə balansı və sahələrarası balans metodologiyası təşkil edir və qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Ölkəmizdə MHS sisteminin tətbiq olunması beynəlxalq statistik təşkilatları bu sistemin problemlərinə aid metodiki təlimatlara əsasən aparılır və hesablama nəticələri İnkişaf Təşkilatı Beynəlxalq Valyuta Fondu, İqtisadi Əməkdaşlıq və statistikada fəaliyyətdə olan başqa beynəlxalq təşkilatların tərəfindən ekspertiza

edilir.

MHS-də hesabların ümumi sisteminə aşağıdakı sahələr aid edilir:

- İqtisadiyyatın bütün sektorları üçün hesabların standart toplusu;
- İqtisadiyyatın sahələri üzrə hesablar;
- İqtisadi əməliyyatların ayrı-ayrı növləri üçün hesablar;
- Bütövlükdə iqtisadiyyat üçün hesablar.

Sektor hesabının ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyətinin təhlili üçün böyük əhəmiyyəti var. Sektor hesabları iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında müqayisə və təsir imkanları verir. Bu hesablar iqtisadiyyatdakı inflyasiya, fəvqəladə hallar, devalvasiya, istehlak, əmanət, idxal, ixrac və s. qeyddə böyük rol oynayır. Milli Hesablar Sisteminin ikili nümayəndəliyi iqtisadi əməliyyatları əhatə etmək və struktur elementləri arasında əlaqələr yaratmaq üçün istifadə olunur. İqtisadi sektorların hesabları aşağıdakı qruplara bölünür:

- mövcud hesablar;
- yığım hesabları;
- aktiv və passiv qalıqlar.

MHS ilkin və təkrar bölgünü, istehsalı və son istifadəni bibiri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif hesablarla (institusional və sahələr üzrə) aparır və qruplaşdırır.

MHS-də toplu hesablar aşağıdakılardır:

- İstehsalın hesabı;
- Məhsul və xidmətlərin hesabı;
- İlkin gəlirin yaranma hesabı;
- İlkin gəlirin və gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı;
- Sərəncamqa qalan gəlirlərin istifadə hesabı;
- Kapitalla əməliyyatların hesabı

(https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, 2019).

Hal-hazırda ölkəmizdə aşağıdakı hesablar tətbiq edilir:

- İstehsalın hesabı;
- Məhsul və xidmətlərin hesabı;
- Gəlirin yaranma hesabı;

- İlk gəlirin və gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsinin hesabı;
- Gəlirlərin istifadəsinin hesabı;
- Kapitala əməliyyatların hesabı;
- Maliyyə hesabı (Cabbarova A.İ, Dünyamaliyyə.V.R., 2014).

Cari hesabların arasında 1-ci yeri istehsal hesabı tutur. Bu hesab mhs-də əsas hesablardandır. Bu hesab istehsalda alınan nəticələri və istehsal vaxtı məhsul və xidmətlərdə istifadəni özündə cəmləşdirir. Bu hesab həm iqtisadiyyat sahələrində, həm də ölkədə ümumi iqtisadiyyat üzrə qurulur (www.stat.gov.az). Bu hesabın balans edici maddəsi 1-ci halda ÜƏD, 2-ci isə iqtisadi inkişafı müəyyənləşdirən ÜDM-dir. Bu halların 2-sində istehsal hesabın ilk göstəricisi məhsul və xidmətlərdə ümumi buraxılışdır (Cədvəl 1):

Cədvəl 1: İstehsalın hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak ÜƏD (əsas qiymətlər ilə) (əsas qiymətlərlə)	Əsas qiymətlər ilə məhsul və xidmətin ümumi buraxılışı
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Nağızadə İ., 2015: s.39

İstehsal hesabı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{ÜB-Aİ}=\text{ÜDM}$$

Sistemdə xalis və ümumi variantların yaxud da, əsas kapitala aid istehlakı çıxmaq şərti ilə və ya çıxmaqla hesablamaq olar:

1. ÜƏD, məhsul və xidmətlər buraxılışında aralıq istehlakı çıxmaq şərti ilə;
2. XƏD, məhsul və xidmətlərdə ümumi buraxılışdan aralıq istehlak və istehlakda olan əsas kapitalda dəyəri çıxmaqla alınır.

Amma təcrübə göstərir ki, əsas kapitalda istehlakı ölçmək çətinlik yaradır. Bunun üçün XƏD-dən istifadə olunur. Həmçinin sistem sonrakı hesablarda balans edici maddələri hesablamağı da nəzərdə saxlayır. Bu da ÜƏD-dən çıxma və ya çıxmaqla ilkin gəlir saldosu, qarışıq gəlir və alınan mənfəətdən asılı olur. ÜƏD sektor və sahələrin, fərdi istehsalçının ÜDM-də özünü göstərir. ÜƏD gəlirəri ilkin bölüşdürmə hesabına köçürülür. Burada nəzərə alınmalıdır ki, əlavə olunan dəyər aparılan əməliyyat deyil (Nağızadə İ.A., 2015: s.74).

İndi isə 2012-2017-ci illər üzrə AR-da istehsal hesabının inkişaf dinamikasına diqqət yetirək (Cədvəl 2)

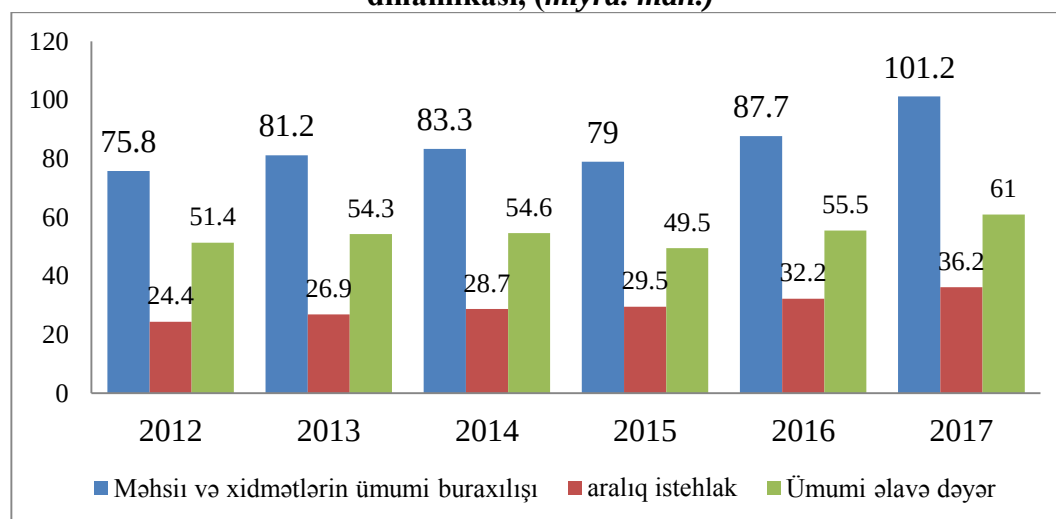
Cədvəl 2: 2012-2017-ci illər üzrə AR-da istehsal hesabı, cari qiymətlər ilə, mln.manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ehtiyatlar						
Əsas qiymətlər ilə məhsul və xidmətin ümumi buraxılışı	75756.6	81166.4	83311.4	78991.1	876915	101180.1
İstifadə						
Aralıq istehlak	24404.9	26862.8	28710.3	29470.1	32187.8	36166.9
ÜƏD (əsas qiymətlər ilə)	51351.7	54304.0	54601.1	49521.0	55503.7	65013.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/>

2012-2017-ci illərin istehsal hesabına diqqət yetirsək kifayət qədər fərqlərin olduğunu görürük. 2017-ci ildə aralıq istehlakda 2012-cü ilə nisbətən artım müşahidə olunur. 2015-ci ildə devalvasiya olduğuna görə bu dövrdə istehsal hesabında azalma müşahidə olunmuşdur. Bunu aşağıdakı qrafikdən daha aydın izləmək olar (Qrafik 1):

Qrafik 1: 2012-2017-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün qurulan İstehsal hesabının dinamikası, (milyrd. man.)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/> Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumi buraxılışın səviyyələri arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün də (mütləq artım göstəricisini) aşağıdakı cədvəli qura bilərik (Cədvəl 3)

Cədvəl 3: Məhsul və xidmətlər üzrə ümumi buraxılış göstəricisi üzrə mütləq artımın hesablanması (2012-2017-ci illər üzrə)

Əsas qiymətlər ilə məhsul və xidmətin ümumi buraxılışı (mln.manatla)	Mütləq artım	
	Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada
2012-ci ildə	-	-
2013-cü ildə	81166.8-75756.6=5410.2	81166.8-75756.6=5410.2
2014-cü ildə	83311.4-75756.6=7554.8	83311.4-81166.8=2144.6
2015-ci ildə	78991.1-75756.6=3234.5	78991.1-83311.4=-4320.3
2016-cı ildə	87691.5-75756.6=11934.9	87691.5-78991.1=8700.4
2017-ci ildə	101180.1-75756.6=25423.5	101180.1-87691.5=13488.6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/> Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Nəticələrin hesablanması aşağıdakı düsturla aparılmışdır:

Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı= Əsas qiymətlərdə məhsul və xidmətlərin buraxılışı +Məhsula və idxala vergilər - Məhsula və idxala subsidiyalar

Nəticələrə əsasən dinamika sırasının bütün səviyyələrindən birinci səviyyəni çıxdıqda (əsas qayda) fərq 2013-cü ildə + 5410,2 milyon manat, 2014-cü ildə+7554,8 milyon manat, 2015-ci ildə +3234,5 milyon manat, 2016-cı ildə +11934,9 mln.manat 2017-ci ildə +25423.5 mln.manat olmuşdur. Dinamika sırasının bütün səviyyələrindən əvvəlki səviyyəni çıxdıqda (silsiləvi qayda) fərq 2013-cü ildə + 5410,2 milyon manat, 2014-cü ildə +2144,6 milyon manat, 2015-ci ildə -4320,3 milyon manat, 2016-cı ildə +8700,4 mln.manat, 2017-ci ildə + 13488,6milyon manat olmuşdur.

Dinamika sırasını silsiləvi qaydada təhlil etdikdə ümumi buraxılışın artma tempi 2013-cü ildə 107,1% (+7,1%), 2014-cü ildə 102.6%+ (2.6%), 2015-ci ildə 94,8%(-5,2%), 2016-cı ildə 111% (+11%), 2017-ci ildə 115,4% (+15,4%) olması müqabilində, aralıq istehlakın artım tempi müvafiq olaraq 110,1%(+10,1%),106,9%(+6,9%),102,6%(+2,6%),109,2%(+9,2%),112,4%(+12,4 %), ümumi əlavə dəyərin artım tempi müvafiq olaraq 105,7% (+5,7%), 100,5% (+0,5%), 90,7%(-9,3%), 112,1%(+12,1%),117,1%(+17,1%) olmuşdur.

Məhsul və xidmət hesabı. Bu hesab istehsal prosesini araşdırarkən malların və xidmətlərin istehsal həcmi və tərkibini yoxlamaq üçün istifadə olunur. Bu hesab məhsul qrupu üçün ehtiyatların ümumi miqdarını və istifadəsini əks etdirir. Vergi

ehtiyat hissəsinə daha az subsidiya ayrılır. Bu hesabın sxemi aşağıdakı kimidir (Cədvəl 4):

Cədvəl 4: Məhsul və xidmətlər hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak (Aİ)	Əmtəələrin və xidmətlərin idxalı (ƏXI)
Son istehlak xərcləri (SİX)	Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı (MXÜB)
Ümumi yığım (ÜY)	
Əmtəələrin və xidmətlərin ixracı (ƏXI)	
Statistik fərq	
Cəm	Cəm

Mənbə: Tağızadə G., 2008:s.25

Məhsul və xidmətlər hesabı üzrə hesablamalar aşağıdakı düsturla aparılır:

$$MXÜB + V - S = MXÜB$$

Ümumi buraxılış və ÜDM-in hesablanma dəqiqliyi aralıq istehlakı doğru hesablamaqdan aslıdır. BMT tərəfindən tövsiyyə olunan MHS üçün aralıq istehlakı (Aİ) müəyyən vaxtda xidmət və əmtəələrin istehsalı üçün istifadə edilən məhsulun və bazarın xidmətlərinin məcmusudur. Buradan aydın olur ki, Aİ cari il üçün xidmət və əmtəənin ümumi buraxılışı üçün digər xidmət və əmtəə istehlakını, yəni, maddiləşdirilmiş əməyin məsrəfini göstərən sistemdir. Aralıq istehlakın ünsürlərinə aiddir:

1. Maddiləşmiş məsrəf
2. Qeyri-maddi xidmət;
3. Ezamiyyə xərci;
4. Və başqa ünsürlər.

Aİ-nin hesablanmasında əsas maddiləşmiş məsrəfi müəyyənləşdirməkdir

Beynəlxalq statistika və Azərbaycan Respublikası DSK material xərclərinin müəyyənləşdirilməsində müəyyən təcrübə topladı.

Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş statistik nəticələrə əsasən 2015-2018-ci il aralığında olan maliyyə və xidmətlər hesabına diqqət yetirək (Cədvəl 5):

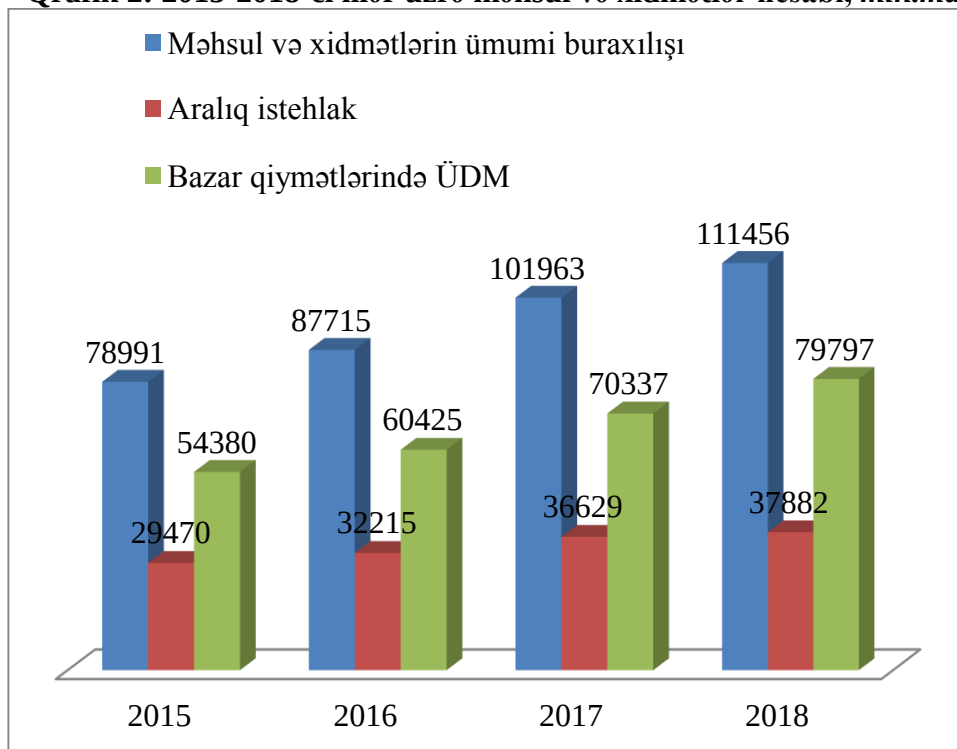
Cədvəl 5:2015-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məhsul və xidmətlər hesabı, cari qiymətlərlə, mln. Manatla

Ehtiyatlar				
	2015	2016	2017	2018
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı	78991.1	87715.2	101963.2	111456.6
Aralıq istehlak	29470.1	32211.5	36629.8	37882.5
Məhsula və idxala vergilər (-)	5036.9	5109.9	5184.3	6409.1
Məhsula və idxala subsidiyalar(+)	177.9	188.4	179.9	180.9
Bazar qiymətlərində ÜDM	54380.0	60425.2	70337.8	79797.3
İstifadə				
Faktiki son istehlak xərcləri	37575.7	43228.5	48482.2	50552.9
Statistiki fərq	00	00	00	00
İstifadə olunmuş ÜDM	54380.0	60425.2	70337.8	79797.3

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019:s.21

Cədvəldən göründüyü kimi 2018-ci ildə digər illərlə müqayisədə bazar qiymətlərində ÜDM-un həcmi daha yüksəkdir. 2015-ci ildə göstəricilərin aşağı olması devalvasiyanın olması ilə əlaqədardır. Amma 2016-cı ildə göstəricilər öz artım tempini saxlamışdır. Aşağıdakı qrafiklə 2015-2018-ci illər üzrə məhsul və xidmətlər hesabının qrafikini quraq (Qrafik 2).

Qrafik 2: 2015-2018-ci illər üzrə məhsul və xidmətlər hesabı, mln.manatla

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019:s.21 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikdən göründüyü kimi 2016-ci ildə artım tempi müşahidə olunmuşdur. 2015-ci ildən məhsul və xidmətlər hesabında artım uyğun olaraq getmişdir.

Gəlirlərin yaranması hesabı. Bu hesab dövlət orqanlarının və birbaşa istehsalla məşğul olanların ilkin gəlirlərini əks etdirir. Mənfəət və zərər haqqında hesabat ölkə sakinləri olan müəssisələr və ya iş qrupları üçün tərtib edilir. Gəlir yaratmaq hesabının istifadəsində əlavə dəyərdən istehsalçı tərəfindən ödənilən ilk gəlir aşağıda göstərilmişdir.

1. İşçilərin əmək haqqı;
2. İstehsal və idxal rüsumları.

İstehsal və idxal vergiləri hesablanarkən subsidiyalar tutulur. İş növündən asılı olaraq, gəlir hesabındakı əvəzləşdirmə maddəsi mənfəət və qarışıq gəlirdir. Gəlirlərə idxal və istehsal üçün subsidiyalar və vergilər daxildir. İstehlak vergisi, ixrac və idxal vergiləri, məhsullara əlavə dəyər vergisi, istehsal vergiləri, əmək haqqı və işçilər vergiləri, torpaq vergiləri və s. sürətli gəlir əldə etmək (Гирбасова Е.М., 2008: с.20). Gəlirlərin yaranması hesabının sxemi aşağıdakı kimidir (Cədvəl 6):

Cədvəl 6: Gəlirlərin yaranması hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Əmək haqqı (ƏH)	Bazar qiymətlərində ÜDM
İdxal və istehsala vergilər (İSS)	İdxal və istehsala subsidiyalar (İİS)
Ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlir ÜM)	
Əsas kapitalın istehlakı (ƏKİ)	
Xalis mənfəət (qarışıq gəlirlər) XM	
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Система национальных счетов 2008: с.456

Gəlirlərin yaranması hesabına aid hesablamalar aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{ÜDM} - \text{ƏÖ} - \text{V} + \text{S} = \text{ÜM} (\text{ÜQG})$$

2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranma hesabı aşağıdakı kimidir. Statistik nəticələrdən əldə olunan məlumatlara əsasən 2017-ci ildə xalis mənfəətin dəyəri 47891.5 mln. manat olmuşdur. Bu da ötən illərdəki nəticələrə nisbətən artım deməkdir. 2014-cü illə müqayisədə xalis mənfəət 1.2 dəfə artmışdır (Cədvəl 7).

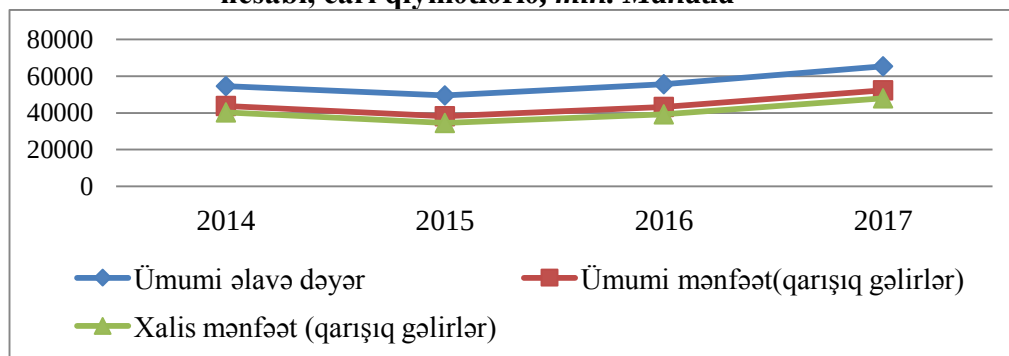
Cədvəl 7: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı, cari qiymətlərlə, mln.manatla

Ehtiyatlar				
	2014	2015	2016	2017
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərlə)	54601.1	49521.0	55503.7	65330.4
İstifadə				
Əmək ödənişləri	10560.5	10965.0	11740.6	12685.9
İstehsala digər vergilər(-)	249.9	387.3	552.9	355.6
İstehsala digər subsidiyalar (+)	0	0	0	0
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43790.7	38168.7	43210.2	52291.9
Əsas fondların istehlakı	3466.3	3643.3	3997.5	4400.4
Xalis mənfəət (qarışıq gəlirlər)	40324.4	34525.4	39212.7	47891.5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumi mənfəət (qarışıq gəlir) ümumi əlavə dəyərin 73,6 %-ni, xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlirlər) isə 65,8 %-ni təşkil edir. Maliyyə təşkilatları sektorunda yaranan 1549,1 milyon manat əlavə dəyərin 484,5 milyon manatı (31,3%-i), əmək ödənişlərinə istifadə edilmiş, 13,3 milyon manatı (0,9%-i) istehsala digər vergilərə tutulmuş, nəticədə bu sektorun ümumi mənfəətinin (qarışıq gəlirinin) həcmi 1 051,3 milyon manata bərabər olmuşdur. Ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmindən əsas fondların istehlakını (amortizasiyasını) çıxıldıqdan sonra, xalis mənfəətin (xalis qarışıq gəlirlərin) həcmi, 963,4 milyon manat olmuşdur. 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabının inkişaf dinamikasını quraq (Qrafik 3).

Qrafik 3: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı, cari qiymətlərlə, mln. Manatla

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikdən görünür ki, 2014-cü ildən sonra devalvasiyanın nəticəsində ümumi əlavə dəyər göstəricilərində azalma müşahidə edilmişdir. Təhlilə əsasən dövlət idarə etmə sektorunda yaranan 3860,0 milyon manat əlavə dəyərin 3 538,4 milyon manatı (91,7%-i) əmək ödənişlərinə istifadə edilmiş, 21,0 milyon 46 manatı (0,5%-i) istehsala digər vergilərə tutulmuş, nəticədə ölkə iqtisadiyyatı üzrə ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmi 300,6 milyon manata bərabər olmuşdur.

Cədvəl 8: 2018-ci il üçün istehsal hesabı və gəlirlərin yaranması, cari qiymətlərlə, mln.manatla

İFNT üzrə seksiyanın hərfləşdirilməsi və adı		2018		
		Ümumi buraxılış	Aralıq istehlak	Əlavə dəyər
A	Meşə və kənd təsərrüfatı və balıqçılıq	7,713.0	3,522.9	4,190.1
B	Mədənçıxarma sənayesi	34,817.4	4,258.0	30,559.4
C	Emal sənayesi	10,781.1	6,933.2	3,847.9
D	Qaz, buxarın istehsalı, elektrik enerjisi və təchizatı	1,954.1	1,193.0	761.1
E	Tullatıların təmizlənməsi, su təchizatı və emal olunması	313.8	174.8	139.0
F	Tikinti	13,746.8	7,393.0	6,353.8
G	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	11,873.9	4,203.4	7,670.5
H	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	7,553.3	2,520.6	5,032.7
I	İctimai iaşə və turistləri yerləşdirmə	2,828.1	993.5	1,834.6
J	İnformasiya və rabitə	1,881.2	638.5	1,242.7
K	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1,987.0	361.7	1,625.3
L	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2,707.2	597.3	2,109.9
M	Texniki, elmi və peşə fəaliyyəti	2,052.3	994.8	1,057.5
N	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	717.5	254.4	463.1
O	Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	4,102.7	1,958.0	2,144.7
P	Təhsil	2,573.7	534.5	2,039.2
Q	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1,768.4	642.9	1,125.5
R	İncəsənət, əyləncə və istirahət sahəsi üçün fəaliyyət	920.1	300.9	619.2
S	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1,160.0	407.1	752.9
C	Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	111,451.6	37,882.5	73,569.1
D.21	Məhsul və idxal vergiləri (+)			6409.1
D.31	Məhsul və idxal subsidiyaları (-)			180.9
B.1*g	Ümumi daxili məhsul (bazar qiymətlərində)			79,797.3

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, materiallar əsasında müəllif tərəfindən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlil edilən illər ərzində ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmindən əsas fondların istehlakını (amortizasiyasını)-1231,2 milyon manatı çıxdıqdan sonra, xalis mənfəətin (xalis qarışıq gəlirlərin) həcmi 17925,2 milyon manat olmuşdur. Ümumi mənfəət (qarışıq gəlir) ümumi əlavə dəyərin 99,5 %-ni, xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlirlər) isə 93,1 %-ni təşkil edir. EXQKT sektorunda yaranan 156,8 milyon manat əlavə dəyərin 30,4 milyon manatı (19,4 %-i)istehsala digər vergilərə tutulmuş, 2,2 milyon manatı istehsala digər subsidiyalara verilmişdir. Alınan məbləgdən əsas fondların istehlakını (amortizasiyasını)-124,2 milyon manatı çıxdıqdan sonra, xalis mənfəətin (xalis qarışıq gəlirlərin) həcmi 8,6 milyon manat olmuşdur. Xalis mənfəət (qarışıq gəlir) ümumi əlavə dəyərin 5,5 % -ni təşkil edir.

2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlərin yaranması hesabına baxaq. Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, 2018-ci ildə ən çox əlavə dəyər sənayedə əmələ gəlidiyi üçün, gəlirlərin yaranması hesabının balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi olan ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) çox hissəsi sənayenin payına düşür (Cədvəl 8).

Statistik nəticələrdən görünür ki, sadalanan illərdə ümumi aralıq istehlakın göstəriciləri bir çox sahələrdə öz çəkisini saxlaya bilmişdir.

Kapital xərcləri hesabı. Bu hesab dövrüyyədə və əsas kapitalın, maliyyə və qeyri-maliyyə aktivləri üzrə real yığımlı və onlardamaliyyələşdirmə mənbələrini xarakterizə edir. Bu hesabın sağ tərəfində maliyyə mənbələrində, borc və kapital xərclərində dəyişikliklər var. Solda əsas vəsaitlərin ümumi miqdarı, qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyəri və istehlakı ilə əlaqəli qiymətlər və əməliyyatlar göstərilir. Xalis kapital dəyərindəki ümumi dəyişikliklə əmanət və kapital köçürmələri hesabındakı qeyri-maliyyə aktivlərinin ümumi dəyişməsi arasındakı fərq xalis kredit və ya xalis borc adlanır. Xalis kredit müsbət, xalis borc mənfi. Xalis kredit və xalis borc hesabın sol tərəfində göstərilir və "Kapital əməliyyatları" nın balans hesabatıdır. Və ümumi sxem aşağıdakı kimidir (Cədvəl 9).

Cədvəl 9: Kapital xərcləri hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Əsas kapitalın ümumi yığımı	Ümumi milli yığım (ÜMY)
Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi	Qalan dünyadan alınan kapital transferləri
Qeyri-maddi və torpaq aktivlərinin xalis alışı Torpaq və qeyri-maddi aktivlərin xalis alışı	
Qalan dünya üçün ödənilən kapiatın transferi	
Xalis kreditləşmə (+), Xalis borclanma (-);	
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Система национальных счетов 2008: с.458

Cədvəl 10-da AR-sı üçün əsas xərclər hesabına baxaq. Müqayisə olunan illər ərzində aktiv və passivlərin dəyişməsində ciddi dəyişiklik müşahidə olunur. 2015-ci ildə devalvasiya olduğundan həmin ildə və bu devalvasiya 2016-cı ilə də təsir etdiyi üçün göstəricilər aşağı olmuşdur. 2014-cü ildə aktiv və passivlərin dəyişməsi artımla müşahidə olunmuşdur.

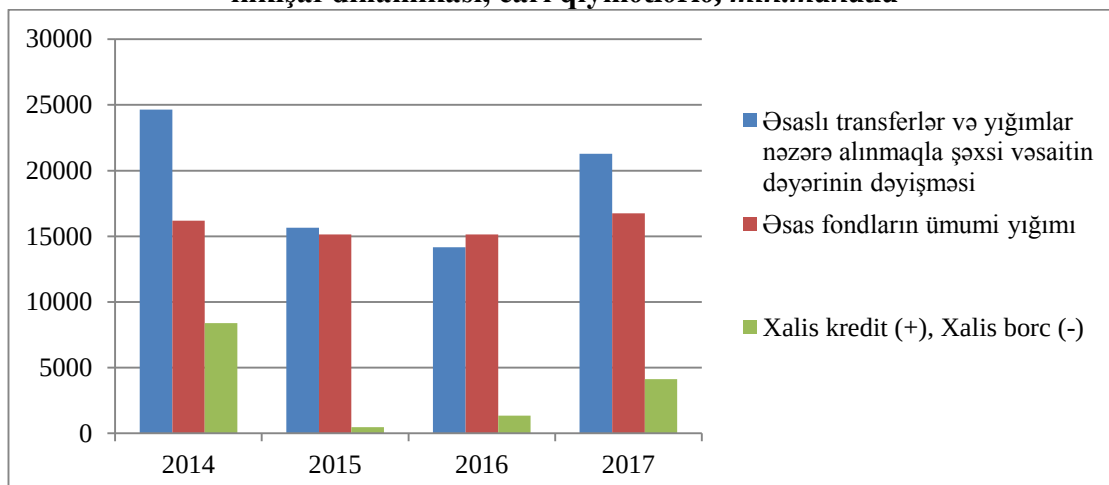
Cədvəl 10: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas xərclərin hesabı, cari qiymətlərlə, mln.manatla

Passivlərin və kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi				
	2014	2015	2016	2017
Qənaət	24627.6	15691.1	14229.4	21101.6
Alınmış əsaslı transferlər	2584.6	2558.7	2888.7	3095.2
Verilmiş əsaslı transferlər (-)	2579.2	2599.7	2952.7	2922.4
Əsaslı transferlər və yığımlar nəzərə alınmaqla şəxsi vəsaitin dəyərinin dəyişməsi	24632.9	15650.1	14165.4	21274.4
Aktivlərin dəyişməsi				
Əsas fondların ümumi yığımı	16187.8	15131.4	15127.3	16752.5
Maddi dövriyyədə vəsait ehtiyatlarının dəyişməsi	47	48	390.8	395.1
Qeyri maddi aktivlərin və torpaqların xalis alqısı	0	0	0	0
Xalis kredit (+) , Xalis borc (-)	8398.2	470.7	1352.7	4126.8

Mənbə: <http://etsim.az/db/millihesablar/milli3.php>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2014-cü ildə passivlərin və kapitalın xalis dəyərinin artımından sonra 2015-ci ildə nəticə birdən-birə aşağı düşmüşdür. Bu göstərici həmin ildə olan devalvasiya ilə bağlıdır. 2016-cı ildən isə göstəricilərdə artım müşahidə olunmuşdur. Bu ardıcılıq aktivlərin dəyişməsində də müşahidə edilmişdir. Təhlili daha aydın görmək üçün 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas xərclərin hesabının inkişaf dinamikasını quraq (Qrafik 4).

Qrafik 4: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas xərclərin hesabının inkişaf dinamikası, cari qiymətlərlə, mln.manatla

Mənbə: <http://etsim.az/db/millihesablar/milli3.php>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Maliyyə hesabı. Bu hesab rezidentlərlə qeyri - rezidentlər arasında olan passiv və aktivlərin hərəkətlərini özündə cəmləşdirir(Cədvəl 11).

Cədvəl 11: Maliyyə hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Monetar qızıl və XIH	Xalis kreditləşmə xalis borclanma
Depozitlər	Depozitlər
Qiymətli kağızlar	Qiymətli kağızlar
Borc və kreditlər	Borc və kreditlər
Sair kreditor və debitor borcları	Sair kreditor və debitor borcları
Maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi	Maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi

Mənbə: Tağızadə G., 2008:s.31

Bundan başqa maliyyədə olan əməliyyatları öyrənməkdən ötrü passiv və aktivlərin dəyişmə hesabları, dövrün əvvəli üçün passiv və aktivlərin balans göstəriciləri qurulur və təhlili aparılır.

Sərəncamda qalan gəlirlər. Bu gəlirlərin istifadəsi gəlirlərin dövlət qurumlarının, qeyri-kommersiya təşkilatlarının əlində bölüşdürülməsidir və ev təsərrüfatlarına xidmət edən xərclərdir. Qalan gəlirin əmanətlərdə istifadəsi iqtisadi əsaslarla hesablanır. Ölkəmizdə istifadə edilə bilən gəlirlə cari köçürmələr arasındakı fərq iqtisadiyyatda mövcuddur. Əldə edilə bilən gəlirin hesablanmasında əsas məqsəd, müxtəlif sektorlarda istifadə edilə bilən gəlirin son istehlaka və toplanmaya nisbətini müəyyən etməkdir. Gəlirlərin istifadəsinin hesablanması sxemi belədir (Cədvəl 12):

Cədvəl 12:Sərəncamda qalan ÜMG- istifadə hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Son istehlak xərcləri (Sİ)	Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir (SQÜMG)
Ümumi milli yığımlar (ÜG)	
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Tağızadə G., 2008: s.29

Sərəncamda qalan ÜMG- istifadə hesabında hesablamlar aşağıdakı düsturla aparılır:

$$SQÜMG-Sİ=ÜG$$

2014-2018-ci illər üzrə Respublikamızda sərəncamda qalmış ÜMG-in istifadə hesabının statistik nəticələrinə baxaq (Cədvəl 13)

Cədvəl 13: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin istifadəsi hesabı, cari qiymətlərlə, mln.manatla

	2014	2015	2016	2017
Ehtiyatlar				
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	57866.4	53266.8	57457.9	69583.8
İstifadə				
Son istehlak xərcləri	33238.8	37575.7	43228.5	48482.2
Qənaət	24627.6	15691.1	14229.4	21101.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [www/stat.gov/az](http://www.stat.gov/az)

2014-cü il üçün sərəncamda qalmış gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar hissəsini yeganə göstəricisi olan sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisinin həcmi 57866,4 milyon manat olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən son istehlak xərclərinin həcmi 33238,8 milyon manata bərabər olmuşdur. Bu hesabın balanslaşdırıcı(saldolaşdırıcı) maddəsi olan qənaətin həcmi 24627,6 milyon manat olmuşdur. 2014-cü il üçün sərəncamda qalmış gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SQÜMG-Sİ=ÜG , 57866,4 = 33238,8 + 24627,6 \text{ kimi olmuşdur.}$$

2015-ci ildə sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar hissəsini yeganə göstəricisi olan sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisinin həcmi 53266,8 milyon manat olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən son istehlak xərclərinin həcmi 37575,7 milyon manata bərabər olmuşdur. Bu hesabın balanslaşdırıcı(saldolaşdırıcı) maddəsi olan qənaətin həcmi 15691,1 milyon manat təşkil etmişdir.

2015-ci il üçün sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SQÜMG-Sİ=ÜG, 53266,8 = 37575,7 + 15691,1 \text{ kimi olmuşdur.}$$

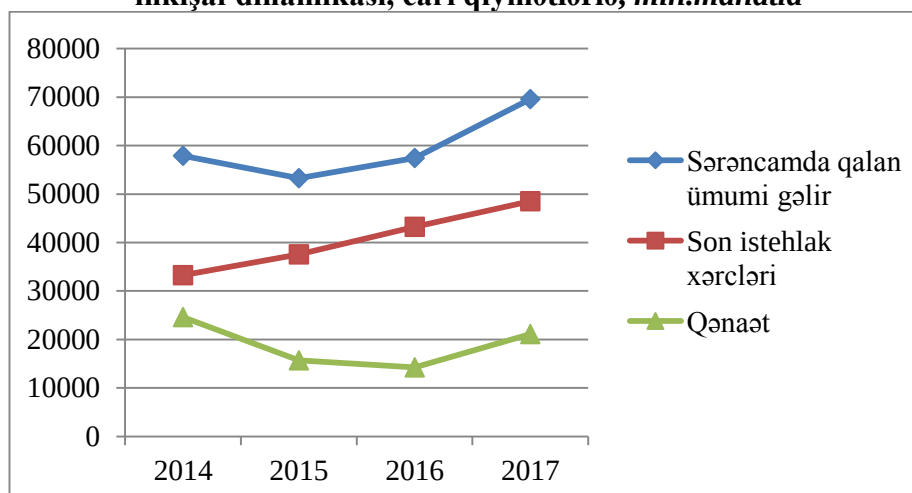
2016-cı ildə sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar hissəsini yeganə göstəricisi olan sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisinin həcmi 57457,9 milyon manat olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən son istehlak xərclərinin həcmi 43228,5 milyon manata bərabər olmuşdur. Bu hesabın balanslaşdırıcı(saldolaşdırıcı) maddəsi olan qənaətin həcmi 14229,4 milyon manat olmuşdur.

2016-cı ildə sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SQÜMG-Sİ=ÜG, 57457,9 = 43228,5 + 14229,4 \text{ kimi olmuşdur.}$$

2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabının inkişaf dinamikasını quraq (Qrafik 5):

Qrafik5: 2014-2017-ci illər üzrə AR-da sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabının inkişaf dinamikası, cari qiymətlərlə, mln.manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [www/stat.gov/az](http://www.stat.gov/az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sahələr üzrə iqtisadiyyatı təsnifatlaşdırma xərc və gəlirlərin, maliyyə passiv və aktivlərinin axın tərəfini öyrənmək üçün aparılır. Sadalananlar üçün təsnifatın vahidi institusional vahid hesab olunur. Bu vahid mühasibat hesabını aparan və hüquqi şəxs olmuş, sərbəst şəkildə qərar verən və özünün maliyyə maddi ehtiyatları üzrə sərbəst

sərəncam verən subyekt kimi anlaşılır. Sahələr iqtisadi proseslərin apardığı xərc və funksiyaların maliyyələşməsi tərəfindən bərabər olan institusional vahidlərin qruplaşmasıdır.

Ümumiyyətlə, təhlildən görünür ki, iqtisadiyyat sahələri üzrə aparılan hesabların çərçivəsində istehsal hesabın statistiki öyrənilməsinin hər sektor üzrə inkişaf istiqamətini göstərən əsas makroiqtisadi göstəricinin formalaşması üçün mühüm amildir. Statistik təhlil istiqamətlərini müəyyənləşdirən zaman bunları nəzərə almaq lazımdır. Gəlirlər axınında da artımların müşahidə olunması nəzərdə saxlanmalıdır. Gəlirlər iqtisadiyyatda inkişaf etmək üçün mühüm rola malikdir və iqtisadiyyat sahələrində sürətli artımda müsbət təsirlər yaranmışdır.

2.2. Azərbaycanda gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı göstəricilərinin təhlili

İlkin gəlir rezidentlərin arasında istehsal fəaliyyətindən və ölkə sakinləri arasında bölüşdürülməsindən qaynaqlanır. İlk gəlirin bölüşdürülməsi hesabına bölgə sakinləri institusional bölməyə və ya sektora aiddir. İlk gəlirin bölüşdürülməsi hesabı alıcıların fəaliyyətini əks etdirir və birbaşa əlaqəli deyil. Əmlak gəlirləri aktivlərə sahib olduqda ödənilir və gəlirin ilkin bölüşdürülməsindən yaranır. Bu, ilk gəlirin bölüşdürülməsi hesabındakı istehsaldan başqa aktivlərdən gələn gəlirlərə aiddir. Bu hesabda milli gəlirin miqdarı ümumi mənfəət, idxal və istehsal vergiləri, əmək dəyəri kimi əks olunur. Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı aşağıdakı kimidir (Cədvəl 14):

Cədvəl 14: Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Qalan dünyaya verilən mülkiyyətdən gəlirlər	Ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlir)
İlkin gəlirlərin saldosu (ümumi milli gəlir)	Əmək haqqı
Əsas kapitalda istehlak	İdxal və istehsala vergilər
Xalis olaraq ilkin gəlirlərdə saldo	İdxal və istehsala subsidiyalar
	Qalan dünyadan alınan mülkiyyətdən gəlirlər
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Tağızadə G., 2008: s.26

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı üzrə hesablamalar aşağıdakı düsturla aparılır:

$$\ddot{U}M(\ddot{U}QG) + \ddot{O}\ddot{O} + V - S + M\ddot{O}G - MVG = \ddot{U}MG$$

İstehsalat prosesində istehsalçılar digər vahidlərə məxsus maliyyə və qeyri-istehsal aktivlərindən istifadə edə bilirlər. Bu aktivlərin istifadəsi üçün ödənişlər mülkiyyətdən gəlirlər kimi göstərilir. Mülkiyyət gəlirləri rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən ödənilə və əldə edilə bilər. Əgər bu üç göstəricilərin həcmi məlum olarsa, sonuncu göstəricinin həcmi müəyyən etmək olar. Beləliklə, həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər tərəfindən (ehtiyat kimi əks etdirilən) alınmalı mülkiyyət gəlirləri, həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər tərəfindən ödənilməli olan mülkiyyət gəlirlərinə bərabər olmalıdır. Ehtiyat tərəfində əks olunan əlavə dəyər üstəgəl ehtiyat tərəfində əmək ödənişi, mənfəət, qarışıq gəlir və əmlak gəliri kimi yazılışlardan bu maddələr üzrə istifadə tərəfində qeyd edilən yazılışları çıxdıqda, ilkin gəlirlərin saldosu (qalığı) əmələ gəlir. Bu göstərici balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddə kimi Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının istifadə tərəfində, birinci maddə kimi Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyat tərəfində əks olunur (Yaqubov S.M., Məmmədov A.J 2008: s165).

İlkin gəlirlərin saldosu (qalığı) üzrə məlumatlar MHS-nin əsas aqreqatı - milli gəliri əldə etməyə imkan verir. Əlavə dəyər rezidentlik meyarına uyğun olaraq müəyyən edilir. Bütün rezident - vahidlər və yalnız rezident - vahidlər onun ümumi həcmi yaranmasına kömək edirlər. Eyni zamanda, ilkin gəlirlərin saldosu (qalığı) istehsaldan gəlirə keçmək üçün deyil, həm də istehsal vahidlərinin rezident mənsubiyyəti deyil, istehsal prosesində yaranan gəlirləri əldə edən vahidlərin rezident mənsubiyyəti üçün vaciddir.

2014-cü ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmi 43790,7 milyon manata, əmək ödənişinin 10776,3 milyon manata, istehsala və idxala vergilərin həcmi 4851,7 milyon manata, subsidiyaların həcmi 188,8 milyon manata, mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi 17322,0 milyon manata bərabər olmuşdur (Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017).

2014-2017-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün qurulan gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilən rəqəmlərlə xarakterizə olunmuşdur (Cədvəl 15).

Cədvəl 15: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi, cari qiymətlərlə, mln.manatla

	2014	2015	2016	2017
İstehsal				
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43790.7	38168.7	43210.2	52291.9
Əmək ödənişləri	10776.3	11037.3	11780.7	12801.6
İstehsala və idxala vergilər	4851.7	5424.2	5662.8	5539.9
Subsidiyalar	188.8	177.9	188.4	179.9
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	17322.0	12999.5	14620.1	17936.2
Əlavə dəyər	76929.5	67807.6	75462.2	88749.5
İstifadə				
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	19229.5	14810.6	18291.4	20711.1
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	57322.4	52641.2	56794.0	67678.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi 19229,5 milyon manata və hesabın balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi olan ilkin gəlirlərin ümumi qalığı və yaxud ilkin gəlirlərin bölgüsündən əmələ gələn ümumimilli gəlir göstəricisinin həcmi 57322,4 milyon manata bərabər olmuşdur.

2014 -cü ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$\text{ÜM}(\text{ÜQG}) + \text{ƏÖ} + \text{V} - \text{S} + \text{MƏG} - \text{MVG} = \text{ÜMG}$$

$43790,7 + 10776,3 + 4851,7 - 188,8 + 17322,0 = 19229,5 + 57322,4$ kimi olmuşdur.

2015-ci ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmi 38168,7 milyon manata, əmək ödənişinin 11037,3 milyon manata, istehsala və idxala vergilərin həcmi 5424,2 milyon manata, subsidiyaların həcmi 177,9 milyon manata, mülkiyyət dən alınmış gəlirlərin həcmi 12999,5 milyon manata bərabər olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi 14810,6 milyon manata və hesabın balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi olan ilkin gəlirlərin ümumi qalığı və yaxud ilkin gəlirlərin bölgüsündən əmələ gələn ümumimilli gəlir göstəricisinin

həcmi 52641,2 milyon manata bərabər olmuşdur. 2015-ci ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$\dot{U}M(\dot{U}QG) + \dot{\Theta}\dot{O} + V - S + M\dot{\Theta}G - M\dot{V}G = \dot{U}MG$$

38168,7 + 11037,3 + 5424,2 - 177,9 + 12999,5 = 14810,6 + 52641,2 kimi olmuşdur.

2016-cı ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmi 43210,2 milyon manata, əmək ödənişinin 11780,7 milyon manata, istehsala və idxala vergilərin həcmi 5662,8 milyon manata, subsidiyaların həcmi 188,4 milyon manata, mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi 17936,2 milyon manata bərabər olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi 18291,4 milyon manata və hesabın balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi olan ilkin gəlirlərin həcmi 56794,0 milyon manata bərabər olmuşdur. 2016-cı ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$\dot{U}M(\dot{U}QG) + \dot{\Theta}\dot{O} + V - S + M\dot{\Theta}G - M\dot{V}G = \dot{U}MG$$

43210,2 + 11780,7 + 5662,8 - 188,4 + 14620,1 = 18291,4 + 56794,0 kimi olmuşdur.

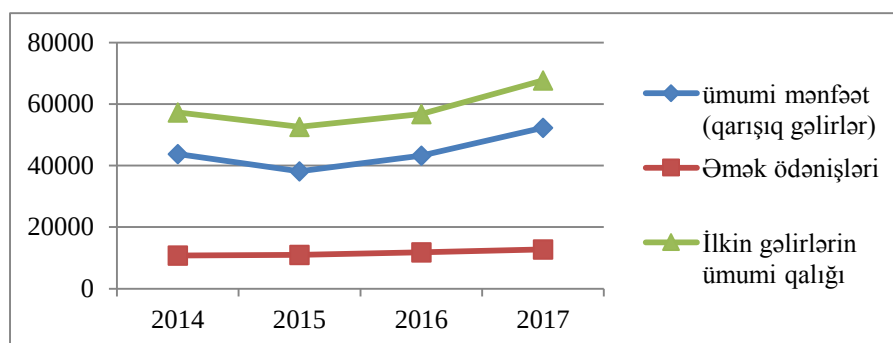
2017-ci ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ümumi mənfəətin (qarışıq gəlirin) həcmi 52291,9 mln. manata, əmək ödənişinin 12801,6 milyon manata, istehsala və idxala vergilərin həcmi 5539,9 milyon manata, subsidiyaların həcmi 188,4 milyon manata, mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi 14620,1 milyon manata bərabər olmuşdur. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi 20711,1 milyon manata və hesabın balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi olan ilkin gəlirlərin həcmi 67678,6 milyon manata bərabər olmuşdur. 2017-ci ildə gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$\dot{U}M(\dot{U}QG) + \dot{\Theta}\dot{O} + V - S + M\dot{\Theta}G - M\dot{V}G = \dot{U}MG$$

52291,9 + 12801,6 + 5539,9 - 179,9 + 17936,2 = 20711,1 + 67678,6 kimi olmuşdur.

2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi üzrə artım dinamikasını quraq (Qrafik 6):

Qrafik 6: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi üzrə artım dinamikası, mln.manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2.3. Azərbaycanda gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabi göstəricilərinin təhlili

Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi. Bu hesab sakinlər və qeyri-rezidentlər arasında aparılan əməliyyatı əks etdirir. Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi, institusional bölmənin və ya sektorun ilkin gəlir balansının istifadə olunan gəlirə çevrilməsidir (Yaqubov S.M., Məmmədov A.J., 2008: s.166). Bu hesab ilk gəlirin bölüşdürülməsidir.

- Gəlir bölgüsü hesabının cari köçürmələri üç əsas növə bölünür.
- Gəlir, əmlak vergiləri və digər cari vergilər;
- Sosial sığorta və sosial təminat fəaliyyətləri;
- Digər cari köçürmələr.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi - dövlət idarəetmə orqanlarının, ev təsərrüfatlarının, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-maliyyə qurumlarının istehlak və istehlakı arasında gəlirlərin bölüşdürülməsidir. Bu ictimai qurumlar, ev təsərrüfatları və müəssisələr kimi institusional bölmələrin gəlirləri sektorlar üzrə yenidən bölüşdürülməsidir (Cədvəl 16). Gəlir istifadəsi hesabının bölüşdürülməsi iki variantla əsaslanır və bunlar aşağıdakı kimidir:

- Sərəncam gəlirlərinin istifadəsi hesabı;

- Tənzimləmə düzəlişləri nəzərə alınmaqla sərəncamda qalmış gəlirlərin istifadəsi.

Cədvəl 16: Gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar-resurs
Qalan dünyaya verilən cari transferlər	1. Ümumi şəkildə ilkin gəlirlərin saldosu
4. Sərəncamda qalan ümumi gəlir	2. Qalan dünyadan alınmış cari transferlər
5. Əsas kapitalın istehlakı	
6. Sərəncamda qalan xalis gəlir	
Cəmi	Cəmi

Mənbə: Tağızadə G., 2008: s.28

Gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı üzrə hesablamalar aşağıdakı düstura əsasən aparılır:

$$SGÜMG = ÜMG + ACT - VCT$$

Qeyri-maliyyə və maliyyə şirkətləri sahəsində qurulan qaydada qalan gəlir hesabında son istehlak əks olunmur. Maliyyə olmayan və maliyyə şirkətləri sektorlarında, istifadə edilə bilən gəlirin son istehlak göstəriciləri əks olunmur və əmanətləri istifadə edilə bilən gəlirə bərabərdir. Bu səbəbdən, bu dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, istifadə edilə bilən gəlirlərin istifadəsi ilə bağlı bir hesabat hazırlanmışdır. Qalan gəlirin istifadəsi - hesabın balans maddəsi toplanır. Başqa sözlə, bu qənaətdir.

İqtisadiyyat sektoru arasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsinin müxtəlif faktorları vardır. Onlardan biri cari gəlir və əmlak vergilərinin ödənilməsində dövlət idarə etmə orqanlarının roludur. Digər faktor cari dövrdə işçilərdən təqaüdçülərə ayrılmış ödənişlərin yenidən bölüşdürülməsində sosial sığorta proqramlarının roludur və s. Cari transferlərin digər növləri arasında könüllü transferlər daha çox maraq doğurur. Belə transferlər EXQKT üçün əsas maliyyə mənbəyi ola bilər. Onlar dövlət idarə etmə orqanları arasında və ya rezident və qeyri-rezident ev təsərrüfatları arasında işçilərin pul köçürmələri formasında beynəlxalq əməkdaşlıq formasında ola bilərlər. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən ödənilməli olan cari transferlər, rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən alınacaq cari transferlərə bərabər

olmalıdır və və beləliklə, istifadə və ehtiyatların ümumi həcmi mülkiyyət gəlirləri kimi bir-birinə bərabərdir. Sərəncamda qalan gəlir bu hesabı əhəmiyyətli bir balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsidir və o, aktivlər və ya öhdəliyi azaltmadan istehlaka nə qədər sərf edilə biləcəyini göstərir. Bu isə iqtisadi nəzəriyyədə qəbul edilmiş gəlir anlayışına uyğun gəlir.

Cədvəl 17: Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi, cari qiymətlərlə, mln.manatla

	2014	2015	2016	2017
Ehtiyatlar				
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	57322.4	52641.2	56794.0	67678.6
Alınmış cari transferlər	11013.3	10973.8	11517.7	13101.5
O cümlədən :				
Gəlirlərə, əmlaka və s.vergilər	3342.9	3364.4	3358.0	3435.9
Sosial sığortaya ayırmalar	1781.7	1854.4	1963.7	2064.6
Sosial müavinətlər	3436.0	3496.7	3815.2	4177.4
Digər cari transferlər	2452.7	2258.3	2380.9	3423.6
Əlavə dəyər	79349	74588.8	79829.5	93881.6
İstifadə				
Verilmiş cari transferlər:	10469.3	10348.2	10853.8	11196.2
O cümlədən:				
Gəlirlərə əmlaka və s. vergilər	3342.9	3364.4	3358.0	3435.9
Sosial sığortaya ayırmalar	1781.7	1854.4	1963.7	2064.6
Sosial müavinətlər	3436.0	3496.7	3815.2	4177.4
Digər cari transferlər	1908.7	1632.7	1716.9	1518.3
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	57866.4	53266.8	57457.9	69583.8

Mənbə: Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019: s.21

2014-cü ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ilkin gəlirlərin ümumi qalığı göstəricisinin həcmi 57322,4 milyon manat, alınmış cari transferlərin həcmi 11013,3 milyon manat olmuşdur. 2014-cü ildə alınmış cari transferlərin 30,3% - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 16,2%- ni sosial sığortaya ayırmalar, 31,2% - ni sosial müavinətlər və 22,3 % - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən verilmiş cari transferlərin həcmi 10469,3 milyon manata bərabər olmuşdur ki, onun da 31,9 % - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 17,0 %- ni sosial sığortaya ayırmalar, 32,8% - ni sosial müavinətlər və 72 18,3% - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Sərəncamda qalan ümumi gəlirin həcmi hesabın balanslaşdırıcı (saldolaşdırıcı) maddəsi) 57866,4

milyon manat olmuşdur. 2014-cü ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SG\ddot{U}MG=\ddot{U}MG+ACT-VCT$$

$$57322,4 + 11013,3 = 10469,3 + 57866,4 \text{ kimi olmuşdur.}$$

2014-2017-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün qurulan gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilən rəqəmlərlə xarakterizə olunmuşdur (Cədvəl 17).

2015-ci ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ilkin gəlirlərin ümumi qalığı göstəricisinin həcmi 52641,2 milyon manat, alınmış cari transferlərin həcmi 10973,8 milyon manat olmuşdur. 2015-ci ildə alınmış cari transferlərin 30,7% - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 16,9%- ni sosial sığortaya ayırmalar, 31,8% - ni sosial müavinətlər və 20,6 % - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən verilmiş cari transferlərin həcmi 10348,2 milyon manata bərabər olmuşdur ki, onun da 32,5 % - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 17,9 %- ni sosial sığortaya ayırmalar, 33,8% - ni sosial müavinətlər və 15,8% - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Sərəncamda qalan ümumi gəlirin həcmi (hesabın balanslaşdırıcı(saldolaşdırıcı) maddəsi) 53266,8 milyon manat olmuşdur. 2015-ci ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SG\ddot{U}MG=\ddot{U}MG+ACT-VCT$$

$$52641,2 + 10973,8 = 10348,2 + 53266,8 \text{ kimi olmuşdur.}$$

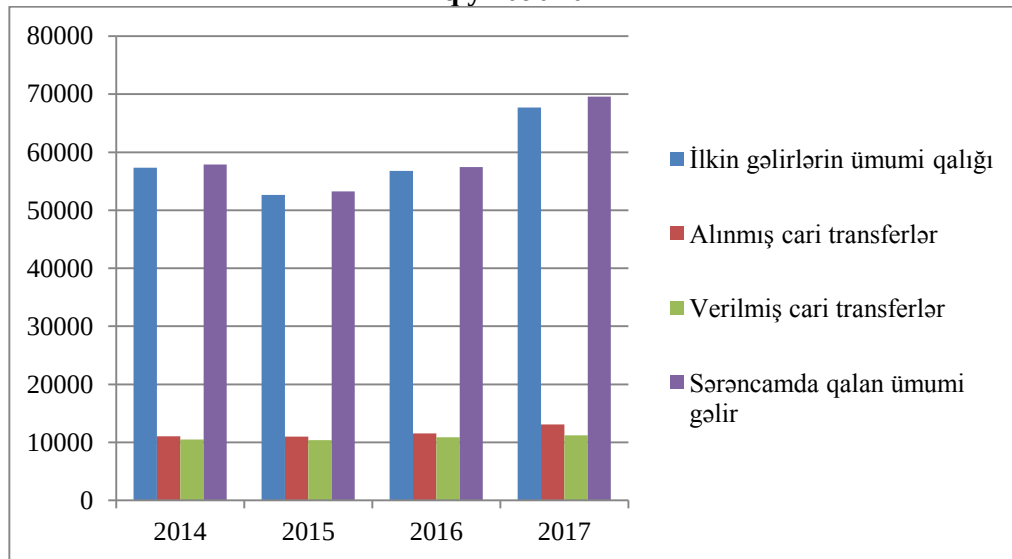
2016-cı ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsini təşkil edən ilkin gəlirlərin ümumi qalığı göstəricisinin həcmi 56794,0 milyon manat, alınmış cari transferlərin həcmi 11517,7 milyon manat olmuşdur. 2016-cı ildə alınmış cari transferlərin 29,2 % - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 17,0 %- ni sosial sığortaya ayırmalar, 33,1% - ni sosial müavinətlər və 20,7 % - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Hesabın istifadə hissəsini təşkil edən verilmiş cari transferlərin həcmi 10853,8 milyon manata bərabər olmuşdur ki, onun da 30,9 % - ni gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər, 18,1 %- ni sosial sığortaya ayırmalar, 35,2% - ni sosial müavinətlər və 73 15,8 % - ni digər cari transferlər təşkil etmişdir. Sərəncamda

qalan ümumi gəlirin həcmi (hesabın balanslaşdırıcı(saldolaşdırıcı) maddəsi) 57457,9 milyon manat olmuşdur. 2016-cı ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SGÜMG = ÜMG + ACT - VCT$$

$$56794,0 + 11517,7 = 10853,8 + 57457,9 \text{ kimi olmuşdur.}$$

Qrafik 7: Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsinin dinamikası, cari qiymətlərlə

Mənbə: Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019: s.21 əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2017-ci ildə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar və istifadə hissələrinin bərabərliyi:

$$SGÜMG = ÜMG + ACT - VCT$$

$$67678,6 + 13101,5 = 11196,2 + 69583,8 \text{ kimi olmuşdur.}$$

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi üzrə artım dinamikasını quraq (Qrafik 7).

Gəlirlərin yaranması hesabı əsasən ilkin gəlirlərin yaranmasında istehsalçı kimi çıxış edən institusional vahidlərin və ya rezident sektorlar fəaliyyətini xarakterizə etdiyi halda, Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı ilkin gəlirlərin alıcıları kimi fəaliyyət göstərən institusional vahidlərin və ya rezident - sektorların fəaliyyətini xarakterizə edir. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı institusional vahidin və ya sektorun ilkin gəlirlərinin saldusunun (qalığının) alınmış və verilmiş cari transfertlərin (natural formada sosial transfertlərdən başqa) köməyi ilə sərəncamda qalan gəlirə necə çevrildiyini göstərir.

Parametrlərin hesablanması və Əlavə dəyərin həcmi ilə İlkin gəlirlərin ümumi qalığı arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlilini aparaq (Cədvəl 18).

Cədvəl 18: Parametrlərin hesablanması və əlavə dəyərin həcmi ilə ilkin gəlirlərin ümumi qalığı arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlili

İllər	Əlavə dəyər, mlrd. manatla (y)	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı, mlrd. manatla (x)	y^2	x^2	xy	$y - \bar{y}$
2014	79.3	57.3	6288.49	3283.29	4543.89	-2.6
2015	74.5	52.6	5550.25	2766.76	3918.7	-7.4
2016	79.8	56.7	6368.04	3214.89	4524.66	-2.1
2017	93.8	67.6	8798.44	4569.76	6340.88	11.9
Cəmi	327.4	234.2	27005.22	13834.7	19328.13	-0.2
Orta	81.85	58.55	6751.31	3458.68	4832.03	-0.05
İllər	Əlavə dəyər, mlrd. manatla (y)	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı, mlrd. manatla (x)	y^2	x^2	xy	$y - \bar{y}$

Mənbə: Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019: s.21 əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu məlumatlara əsasən tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olur:

$$\begin{cases} 4 * a_0 + 234.2 * a_1 = 327.4 \\ 234.2 * a_0 + 13834.7 a_1 = 19328.13 \end{cases}$$

İkinci tənlikdə a_0 -ı yox etmək üçün 1-ci tənliyi (-58.55-ə) vursaq, tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olar:

$$\begin{cases} -234.2 * a_0 - 13712.41 * a_1 = -19169.27 \\ 234.2 * a_0 + 13834.7 * a_1 = 19328.13 \end{cases}$$

Buradan

$$122.29a_1 = 158.86$$

$$a_1 = 1.3 \text{ alırıq.}$$

a_0 parametri isə $4 * a_0 + 234.2 * a_1 = 327.4$ tənliyində a_1 parametrinin qiymətini yerinə yazmaqla aşağıdakı kimi hesablanır:

$$4 * a_0 + 234.2 * 1.3 = 327.4$$

$$a_0 = 5.7$$

Deməli, tənliyin parametrləri: $a_1 = 1.3$, $a_0 = 5.74$

Beləliklə, xətti reqressiya modeli: $y_x = 5.74 + 1.3 \cdot x$

Korrelyasiya əmsalı hesablamak üçün aşağıdakıları hesablamaq lazımdır:

$$\bar{y} = \frac{\sum y}{n} = \frac{327.4}{4} = 81.85$$

$$\bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{234.2}{4} = 58.55$$

$$\overline{x^2} = \frac{\sum x^2}{n} = \frac{13834.7}{4} = 3458.68$$

$$\overline{y^2} = \frac{\sum y^2}{n} = \frac{27005.22}{4} = 6751.31$$

Buradan

$$\sigma_x = \sqrt{\overline{x^2} - \bar{x}^2} = \sqrt{3458.68 - 3428.1} = 5.53$$

$$\sigma_y = \sqrt{\overline{y^2} - \bar{y}^2} = \sqrt{6751.31 - 6699.42} = 7.2 \text{ olar.}$$

σ_x və σ_y uyğun olaraq x və y dəyişənlərinin orta kvadratik səhvidir.

Öyrənilən əlaqənin sıxlığı xətti cüt korrelyasiya əmsalı ilə qiymətləndirilir.

Korrelyasiya əmsalını aşağıdakı kim hesablaya bilərik:

$$r_{xy} = a_1 \frac{\delta x}{\delta y} = 1.3 \cdot \frac{5.5}{7.2} = 0.99$$

Tapılmış sərbəst həddin (a_0), reqressiya əmsalının (a_1) və korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) statistik əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün Styudentin t-kriteriyası hesablanır və hər bir parametr üçün inamlı interval tapılır.

Göstəricilərin təsadüfi olması haqqında H_0 - hipotezi irəli sürülür. Daha doğrusu fərziyyə irəli sürülür ki, tapılmış qiymətlər təsadüfən həmin qiymətləri alıb və onların qiyməti sıfırdan çox az fərqlənir. Parametrlərin və korrelyasiya əmsallarının əhəmiyyətliklərinin qiymətləndirilməsi Styudentin t- kriteriyası (t-test) vasitəsilə onların qiymətlərinin təsadüfi səhvləri ilə müqayisə etməklə aparılır:

$$t_{a_1} = \frac{a_1}{s_{a_1}} = \frac{a_1}{\sqrt{D_{a_1}}}; \quad t_{a_0} = \frac{a_0}{s_{a_0}} = \frac{a_0}{\sqrt{D_{a_0}}}; \quad t_r = \frac{r_{xy}}{s_r} = \frac{r_{xy}}{\sqrt{D_{r_{xy}}}}$$

Burada, $S_{a_1} - a_1$ parametrinin, $S_{a_0} - a_0$ parametrinin, t_r isə korrelyasiya əmsalının standart səhvi, D_{a_1} , D_{a_0} və $D_{r_{xy}}$ isə uyğun olaraq həmin kəmiyyətlərin dispersiyalarıdır.

Xətti reqressiya tənliyinin parametrlərinin və korrelyasiya əmsalının standart səhvləri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$D_{a_1} = \frac{S_{qal}^2}{nD_x}; D_{a_0} = S_{qal}^2 \frac{\overline{x^2}}{nD_x} ; D_{r_{xy}} = S_r^2 = \frac{1-r_{xy}^2}{n-2}$$

burada,

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - y_{xi})^2}{n-2};$$

S_{qal}^2 - qalıq (izahedilməz) dispersiyadır. Qalıq dispersiya asılı dəyişənin (bizim məsələdə y -Əlavə Dəyər) qiymətinin reqressiya xətti ətrafında dağılmasını göstərir.

$$u_i = y_i - y_{xi}$$

Kimi qəbul etsək

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n u_i^2}{n-2}$$

u - reqressiya tənliyinin kənarlaşmasını göstərir.

Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq üçün cədvəl 19-dan istifadə edilir.

$$S_{qal}^2 = \frac{1.15}{4-2} = 0.58;$$

$$D_{a_1} = \frac{0.58}{4*5.5^2} = 0.005;$$

$$D_{a_0} = 0.58 * \frac{3458.68}{4*5.5^2} = 16.59;$$

$$D_{r_{xy}} = \frac{1-0.99^2}{4-2} = 0.01;$$

$$S_{a_1} = \sqrt{D_{a_1}} = \sqrt{0.005} = 0.07 ; \quad S_{a_0} = \pm \sqrt{D_{a_0}} = \pm \sqrt{16.59} = 4.07 ; \quad S_r =$$

$$\sqrt{D_{r_{xy}}} = \sqrt{0.01} = 0.1;$$

Cədvəl 19: Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq üçün

İllər	y_x	u $= y_x$ $- y$	u^2 $= (y_x$ $- y)^2$	A: %
2014	80.23	0.93	0.86	1
2015	74.12	-0.38	0.14	1
2016	79.45	-0.35	0.12	0.4
2017	93.62	-0.18	0.03	0.2
Cəm	327.42	0.02	1.15	2.6
Orta qiymət	81.86	0.005	0.29	0.7

Mənbə: Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, 2019: s.21 əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə,

$$y_x = 5.74 + 1.3 \cdot x$$

Determinasiya əmsalı (R^2) korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) kvadratına bərabərdir.

$$R^2 = (0.99)^2 = 0.98$$

Determinasiya əmsalının (R^2) qiymətinin 0,98-ə bərabər olması onu göstərir ki, Azərbaycanda 2014-2017 ci illər arasında Əlavə Dəyərin dəyişməsinin nəticəsini 98% həmin illərdə Əmək İlkin gəlirlərin ümumi qalığının dəyişməsi ilə izah edilə bilər, qalan 0.02%-i isə reqressiya tənliyində nəzərə almadığımız faktlar hesabına baş vermişdir. Reqressiya tənliyi ilə apraksimasiyanın orta səhvi (A) - tənlikdən alınan, daha doğrusu hesablanan qiymətin faktik (statistik) qiymətdən kənarlaşmanın ortasıdır

$$A_i = \left| \frac{y_i - y_x}{y_i} \right|$$

Apraksimasiyanın orta səhvi = 0.7%

Apraksimasiyanın orta səhvinin sərhəddi 8-10%-dən çox olmamalıdır. Bizim məsələdə bu rəqəm 0.7% təşkil edir. Deməli kənarlaşma yoxdur.

$$t_{a_1} = \frac{a_1}{s_{a_1}} = \frac{1.3}{0.07} = 18.6; \quad t_{a_0} = \frac{a_0}{s_{a_0}} = \frac{5.74}{4.07} = 1.42; \quad t_r = \frac{r_{xy}}{s_r} = \frac{0.99}{0.1} = 9.9$$

Bir qayda olaraq t-statistikanın faktiki qiyməti 2.5-dən böyük olanda parametrlər əhəmiyyətli hesab olunur və H_0 hipotezi rədd edilir. Daha doğrusu a_1, a_0 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur, onların qiymətləri x - dəyişəninin sistematik təsiri ilə formalaşır. Bizim məsələdə a_1, a_0 və r_{xy} etibarlığa malik deyil. Çünki, onlar üçün hesablanmış t -statistikanın qiyməti əhəmiyyətlik üçün yol verilən sərhəddən bir qədər aşağıdır. t -statistikanın faktiki qiyməti ilə cədvəldəki kritik qiymətlərini müqayisə etməklə H_0 hipotezi qəbul edilir və ya rədd edilir.

Əgər $t_{fakt} > t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilir, yəni a_1, a_0 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur və x təsiredici (sərbəst) faktorun təsiri ilə qiyməti formalaşır. Əgər $t_{fakt} < t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilmir, yəni a_1, a_0 və r_{xy} -indəyişənlərinin sıfıra bərabər olması qəbul edilir və onların tapılmış qiymətlərinin təsadüfən alındığı hesab edilir. a_1, a_0 və r_{xy} -in hər biri üçün t -statistikanın kritik qiymətini cədvəldən tapıq. Əvvəlcə a_1 parametrinin 1.3-ə bərabər olmasının əhəmiyyətliliyini qiymətləndirək. Tutaq ki, əhəmiyyətlik səviyyəsi ikitərəfli alternativ hipotez üçün 0.05-ə bərabərdir. Bu onu göstərir ki, əgər $a_0 \neq 0$ olarsa, onda həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Studentin t paylamasının 2 (n-2=4-2=2) sərbəst dərəcəli 1% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə cədvəldəki kritik qiyməti $t_{kr} = 9.925$ bərabərdir.

Onda:

$$t_{a_1} = 18.6 > t_{kr} = 9.925$$

$t_{fakt} > t_{kr}$ olduğu üçün H_0 hipotezi rədd edilir, 99% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə a_1 parametrinin qiyməti etibarlı sayılır. Regressiya əmsalının 99%-li inamlı intervalı

$$1.3 - t_{kr} * S_{a_1} < a_1 < 1.3 + t_{kr} * S_{a_1}$$

$$1.3 - 9.925 * 0.07 < a_1 < 1.3 + 9.925 * 0.07$$

$$0.61 < a_1 < 1.99$$

y və x dəyişənləri, başqa sözlə Azərbaycan Əlavə dəyər ilə İkinci gəlirlərin qalığı arasındakı əlaqənin sıxlığını göstərən cüt korrelyasiya əmsalının $r_{xy} = 0.99$ -a bərabər olmasını 98% əhəmiyyətlik səviyyəsinə malikdir. İnamlı interval isə

$$0.99 - t_{kr} * S_r < r_{xy} < 0.99 + t_{kr} * S_r$$

$$0.99 - 6.965 * 0.1 < r_{xy} < 0.99 + 6.965 * 0.1$$

$$0.29 < r_{xy} < 1.68$$

Regressiya tənliyinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi F-testlə həyata keçirilir. Başqa sözlə, əlaqənin sıxlığı göstəricisinin və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyət kəsb etməməsi haqqındakı H_0 hipotezi yoxlanılır. Bunun üçün F- Fişer kriteriyasının faktiki qiyməti F_{fakt} ilə cədvəl (kritik) qiyməti F_{kr} müqayisə edilir. Əgər $F_{fakt} < F_{kr}$ olarsa H_0 -rədd edilmir və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətsizliyi, etibarsızlığı qəbul edilir.

$$F_{fakt} = \frac{r_{xy}^2}{1 - r_{xy}^2} (n - 2) = \frac{0.98}{1 - 0.98} 2 = 98$$

5%-li əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə

$$F_{kr} = F_{m;n-m-1} = F_{1;2} = 18.51$$

$$F_{fakt} = 98 > F_{kr} = 18.51$$

olduğu üçün regressiya tənliyi etibarlı sayılır.

III FƏSİL.AZƏRBAYCANDA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN (MHS) TƏTBİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

3.1. Xərclər-buraxılış cədvəli və ÜDM-nin hesablanması üsulları

“Xərclər-buraxılış” cədvəlində toplanan statistik məlumatların çox hissəsi fəaliyyət növləri üzrə aralıq məhsul axını barədə olan məlumatlardır. Sahələrarası balans təhlili üzrə təhlilin aparılmasının bir sıra üstünlükləri vardır. İqtisadi sahələrin fəaliyyətlərinə individual deyil, sistemli kompleks halında yanaşmaq lazımdır. Xərclər-buraxılış cədvəli istər gəlir, istərsə də xərc üsulu ilə ÜDM-in tərkib komponentlərini izah etdiyi üçün tədqiqat işini müxtəlif kombinasiyalarda genişləndirmək və dərinləşdirmək mümkündür. Sahələrarası balansın verdiyi aralıq məhsul axını makro-iqtisadiyyatın hədəflənən inkişafı üçün simulyasiyaların aparılmasına imkan verir. Sahələrarası balans yanaşması heç bir subyektiv fərziyyəni ortaya qoymur, iqtisadiyyatın sahələrinin obyektiv inkişaf təmayülünün riyazi texnikaya əsaslanaraq hesablanmasını təmin edir.

Ümumi şəkildə sahələr arasındakı balans cədvəlinin şəkli aşağıdakı kimi verilir.

Cədvəl 20: Sahələrarası balans cədvəli

Sahələrin sıra sayı	Aralıq istehlak					Cəmi aralıq məhsul (AM)	Son tələb (d)	Son tələbin komponentləri					Ümumi buraxılış (X)
	1	...	j	...	n								
1	x_{11}	...	x_{1j}	...	x_{1n}		d_1						X_1
...	...	...	...	...	...		...						...
i	x_{i1}	...	x_{ij}	...	x_{in}		d_i						X_i
...	...	...	...	...	...		...						...
n	x_{n1}	...	x_{nj}	...	x_{nn}		d_n						X_n
Cəmi aralıq istehlak (AI)	AI_1	...	AI_j	...	AI_n		d						X
Ümumi Əlavə Dəyər (ƏD)	$ƏD_1$	...	$ƏD_j$	...	$ƏD_n$	ƏD							
Xalis Vergilər (XV)	XV_1	...	XV_j	...	XV_n	XV							
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	$ÜDM_1$	...	$ÜDM_j$	...	$ÜDM_n$	ÜDM							
Ümumi Buraxılış (X)	X_1	...	X_j	...	X_n	X							

Mənbə: Abbasov C., Yusifov M., 2015: s.3

Sahələrarası balansın iqtisadi-riyazi modeli (“Xərclər-buraxılış” modeli) qurulmaqla və onun tənliklər sistemi həll edilməklə bir sıra təhlillər aparıla bilər. Bu hissədə Milli Hesablar Sistemindən (MHS) məlum olan bəzi bərabərliklərin

verilməsi və qısa şəkildə izah olunması sonrakı bölmələrdə verilmiş praktik məsələnin tədqiqi zamanı metodoloji baxımdan səmərəli hesab edilə bilər. Cədvəl 1-də verilmiş xərclər-buraxılış modelinin 1-ci bölməsi aralıq istehlak və ya aralıq məhsulların sahələrarası hərəkətini, 2-ci bölməsi son tələbin komponentlərindən, 3-cü bölməsi isə əlavə dəyərin tərkibindən ibarətdir (Həsəni Y., 2011: s.21) və cədvəlin hər bir sətri üzrə aşağıdakı eynilik doğrudur

$$X_i = (x_{i1} + x_{i2} + \dots + x_{in}) + d_n \quad (1)$$

Cədvəlin sütunları üzrə isə aşağıdakı eynilik doğrudur

$$X_j = (x_{1j} + x_{2j} + \dots + x_{3n}) + V_n \quad (2)$$

(1) bərabərliyini j-ə görə, (2) bərabərliyini isə i-ə görə cəmləsək (Hasanli Y., 2014: p. 216).

$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n d_i \quad (3)$$

$$\sum_{j=1}^n X_j = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{j=1}^n V_j \quad (4)$$

Sonuncu ifadələrdən,

$$\sum_{i=1}^n d_i = \sum_{j=1}^n V_j$$

eyniliyini almış olarıq.

Deməli ölkədəki iqtisadi fəaliyyət sahələrində yaranan ümumi əlavə dəyərlə bu fəaliyyət sahələrinin cəmi son tələbləri bir-birinə bərabərdir. Büdcə xərclərinin sahələrarası balans kombinasiyası və baş verəcək tendensiyləri müəyyənləşdirilməsi üçün tələb olunan ekonometrik model ən kiçik kvadratlar üsulu ilə realizə edilmişdir. Beləliklə, nəzəri olaraq bu asılılığı xətti loqarifmik regressiya tənliyi kimi aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

$$LOG(\ddot{UDM}) = c_0 + c_1 LOG(BX) + u$$

Burada: $\ddot{UDM}$ -ümumi daxili məhsul, BX -büdcə xərcləridir.

$\ddot{UDM}$ hər şeydən əvvəl istehsal göstəricisidir və ölkənin qurulmuş istehsalçıların istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini əks etdirir. $\ddot{UDM}$ reproduktiv dövrün hər mərhələsinə görə aşağıdakı şəkildə hesablanı bilər: (Məmmədov R.Ş., 1997).

- istehsal dəyəri);

- paylama (gəlir);
- son istifadə (istehlak).

İstehsal üsulu ilə ÜDM hesablanarkən əlavə məhsul son məhsul istehsalının hər mərhələsində toplanır. Əlavə dəyər istehsal olunan malların və xidmətlərin dəyəri (ümumi məhsul) ilə istehsal prosesində tamamilə istehlak olunan mal və xidmətlərin dəyəri (aralıq istehlak) arasındakı fərkdir (<https://banker.az/umumi-daxili-m%C9%99hsul-udm-n%C9%99%20/>), yəni ümumi əlavə dəyəri hesablamaq üçün aralıq istehlak (Aİ) ümumi mal və xidmət məhsulundan (ƏXÜB) çıxılmalıdır:

$$\text{ƏXÜB} - \text{Aİ} = \text{ÜƏD}$$

ÜDM, bütün istehsalçıların və rezidentlərin ümumi əlavə dəyərinin məbləği və əlavə dəyərə daxil olmayan məhsullara vergi endirimlərinin məbləğidir. Makroiqtisadiyyatı sadələşdirmək üçün ÜDM-i istehsal üsulu ilə hesablayarkən (<https://banco.az/az/news/general-internal-product-what-ve-kalkulyasiya-metodlar-ne,2019>) iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılan əlavə dəyər ümumiləşdirilir. Bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\text{Əsas qiymətlər ilə ÜDM} = \text{Əsas qiymətlər ilə } \sum \text{ÜƏD}$$

Hər bir sektorda yaradılan ümumi əlavə dəyərin hesablanması üçün istifadə olunan əsas qiymətlər məhsullara vergi daxil olmayan, lakin subsidiyaları da əhatə edən qiymətlərdir. ÜDM-ni bazar qiymətləri ilə hesablamaq üçün subsidiyalar istisna olmaqla məhsul və idxal üzrə ÜDM-ə vergi əlavə etmək lazımdır.

Gəlir mənbələrinə görə ÜDM-in formalaşması dövlət qurumlarına (büdcə təşkilatları) və ev təsərrüfatlarına, həmçinin birbaşa istehsalda iştirak edən təsərrüfat subyektlərinə xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının ilkin gəlirlərini əks etdirir. Bu metodla hesablanan ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlir) - yəni ÜM və ÜQG - tarazlaşdırma maddəsi, bazar əmək haqqı və istehsal üsulu (AÖ), xalis istehsal və idxal vergiləri (İİQXV), bazar haqları və haqlar kimi qəbul edilir) arasındakı fərq olaraq təyin olunur: (Cabbarova A.İ., Dünyamalıyeva V.R., 2015):

$$\text{ÜDM} = \text{ƏÖ} + \text{İİQXV} + \text{ÜM}(\text{ÜQG})$$

Ancaq bu üsul yalnız ÜDM-in normal həcmi və ya dinamikasını müəyyən etmək üçün deyil, yalnız dəyər strukturunu (yəni ÜDM) təhlil etmək üçün istifadə

edilə bilər. Digər tərəfdən, fərqli əsaslarla hesablanan ÜDM kəmiyyətcə ardıcıl ola bilməz. Bunun səbəbi daim inkişaf edən qüsurlu statistik metodologiyadır və toplanan məlumatlar iqtisadi əməliyyatların məzmununu dəqiq əks etdirmir. Fərqli metodlarla hesablanan ÜDM arasındakı uyğunsuzluq statistik fərqdə əks olunur. Son istifadə metodu ilə ÜDM hesablamaq üçün bütün iqtisadi sahələrin son istehlak xərclərini (ümumi məhsul xərclərini) (SI) və xalis ixracını (İx-İd) toplamaq lazımdır:

$$\text{ÜDM} = \text{SI} + \text{ÜY} + \text{İx} - \text{İd}$$

Bu metod ÜDM-in istifadəsi strukturunu və son istehlakçıların tələbatını ödəməkdə və ölkənin milli sərvətini artırmaqda rolunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Statistik tədqiqat təcrübəsində ÜDM-nin paylama metodu ilə hesablanması çox yaygın deyil. Bu, onun xüsusi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bunun səbəbi onun tərkib hissələrindən biri (ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlir) mənfəət və zərər haqqında hesabatda balans maddəsi və qalıq metod, yəni ÜDM-də ilkin gəlirin digər komponentləri (əmək haqqı, istehsal və idxal vergisi). arasındakı fərq kimi. Buna görə, ÜDM hesablamasının istehsal və son istifadə metodlarından fərqli olaraq paylama metodu “asılıdır” (Cabbarova A.İ., 2011).

Nominal ÜDM cari qiymətlərlə, faktiki ÜDM - zamanla fiziki məhsul həcmindəki dəyişikliyi qiymətləndirməyə imkan verən müqayisə olunan (və ya sabit, əsas) qiymətlərlə hesablanır. Nominal ÜDM iki prosesdən təsirlənir:

- Həqiqi istehsal həcmi istehsal dinamikası;
- Qiymət səviyyəsinin dinamikası.

Nominal ÜDM aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Nominal ÜDM} = \text{Real ÜDM} \times \text{qiymət indeksi}$$

Real ÜDM nominal ÜDM-nin qiymət indeksinə nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{Real ÜDM} = \frac{\text{Nominal ÜDM}}{\text{Qiymət indeksi}}$$

Real ÜDM qiymət dəyişikliklərindən təsirlənmədiyi üçün istehsal artımını ölçmək üçün istifadə edilə bilər. Real ÜDM iqtisadiyyatın əhəlinin ehtiyaclarını nominal ÜDM-dən daha çox ödəmək qabiliyyətini əks etdirir, çünki məhsul və xidmətlərin faktiki istehsal həcmi əhatə edir. Bununla birlikdə istehsal artımında dəyişikliklərə gəldikdə, əvvəlki dövrlə müqayisədə ÜDM-in faktiki faiz

dərəcəsiindən çox istifadə olunur. Nominal və real ÜDM-in köməyi ilə mövcud qiymətlərin baza qiymət səviyyəsinə olan münasibətini əks etdirən başqa bir mühüm iqtisadi göstəricini hesablamaq mümkündür - ÜDM deflyatoru Başqa sözlə, ÜDM deflyatoru istehsal deyil, qiymətlərdə nisbi dəyişiklikləri xarakterizə edir. Aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{ÜDM}_{\text{def}} = \frac{\text{Nominal ÜDM}}{\text{Qiymət indeksi}} \times 100$$

Dünyanın bir çox ölkəsində statistikanın ən vacib vəzifələrindən biri ÜDM-in dəqiq hesablanmasını təmin etməkdir. Bu işi həll etmək üçün xüsusi müayinələr tələb olunur. Bu, bəzi fəaliyyətlərin və müəssisələrin fəaliyyətinə birbaşa nəzarət etmək mümkün olmaması ilə əlaqədardır. Bu, hər şeydən əvvəl gizli, cinayətkar və qeyri-rəsmi iqtisadiyyata aiddir. Bunlara xüsusi ədəbiyyatda nəzarətsiz iqtisadiyyat deyilir. Nəzarətsiz iqtisadiyyat aşağıdakı göstəriciləri pozur:

- ÜDM həcmi;
- İqtisadi artım tempi;
- İqtisadiyyatın quruluşunun göstəriciləri (iqtisadiyyatın sektorları və sektorları və müxtəlif məqsədlər üçün ÜDM-in strukturu);
- əmək və kapital səmərəliliyi göstəriciləri;
- GÜDM ilə əlaqəli bir sıra makroiqtisadi göstəricilər (milli gəlir, birdəfəlik milli gəlir, milli əmanət və s.);
- ÜDM-in beynəlxalq müqayisəsinin nəticələri, onun ölkə, region və dünya iqtisadiyyatındakı yeri.

ÜDM və qarışıq makroiqtisadi göstəricilərin hesablanmasında kölgə və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın nəzərə alınması üçün ilk dəfə 1993-cü il BMHS versiyasında beynəlxalq tövsiyə hazırlanmışdır. Hal-hazırda bu sahədə beynəlxalq standart, ECO, BVF, BƏT və MDB Statistika Komitəsi (2002) tərəfindən hazırlanmış "İdarə edilməmiş iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi qaydaları" dır. Bu sənəd 1993-cü il sənədinin təkmilləşdirilmiş bir versiyasıdır. Sənəddə bu sahədəki əsas anlayışlar, təriflər, təsnifatlar və terminologiya ümumiləşdirilmişdir. Onun istifadəsi ÜDM-nin həcmi, quruluşu və dinamikası arasında daha dəqiq beynəlxalq müqayisə təmin edir.

Qaydalar iqtisadiyyatın və onun müşahidə edilməyən komponentlərinin ətraflı izahını verir. Burada müşahidə olunmayan fəaliyyət növlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. məxfi istehsal. Buraya sözün iqtisadi mənasında qanuni olaraq istehsal olunan və dövlət qurumlarından gizli olaraq vergilərdən və sosial təminat töhfələrindən yayınmaq üçün fəaliyyətlər daxildir.

2. Qanunsuz istehsal. Bunlar:

- a) istehsalı və satışı qanunla qadağan edilmiş mal və xidmətlər;
- b) icazə verilən, lakin sənədləşdirilməmiş fəaliyyətlər;

3. Qeyri-rəsmi bölmədə istehsal. Buraya ev təsərrüfatlarının heç bir təsərrüfatında olmayan və ya qeydiyyatda alınmayan və ya işçilərinin sayı qanunla müəyyən edilmiş saydan az olan və bazar üçün müəyyən miqdarda məhsul istehsal edən müəssisələr daxildir.

4. Öz istifadəsi üçün məhsul istehsal edən ev təsərrüfatları. Bu o deməkdir ki, ev təsərrüfatları yalnız istehsal etdikləri məhsullardan istifadə edirlər. Müşahidəsiz iqtisadiyyatı qiymətləndirmə üsullarını aşağıdakı 3 əsas qrupa bölmək olar:

1) Ümumi metodlar;

2) Müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə olunmayan iqtisadiyyatın dolayı "hesablanması" üsulları;

3) Makromodel üsulları.

Əksər ölkələrdə istifadə olunan əsas məlumat mənbələri:

1) Məşğulluq və əmək müayinəsi zamanı əldə olunan məlumatlar. Nəticədə, qeydiyyatda alınmamış əcnəbilər, qaçqınlar, qeyri-rəsmi pasport sahibləri və müvəqqəti və ya müvəqqəti işləyən xüsusi firmalar tərəfindən işə götürülən mütəxəssislər müəyyən edilir;

2) İnzibati mənbələrdən (məsələn, torpaq, mənzil qeydiyyatı qurumları) məlumatlar;

3) Əlavə dəyər peşələrində müntəzəm işçilər (tibb işçiləri, hüquqşünaslar, bərbərlər, taksi sürücüləri, qida satıcıları, qəzet satıcıları, avtomobil təmiri və sex işçiləri, su tesisatçıları və s.);

4) ev təsərrüfatlarının xərclərinin şəxsi araşdırması nəticəsində əldə olunan məlumatlar;

5) Fərqli iş qruplarının dəyəri və ümumi nəticələri arasındakı nisbi təhlil nəticəsində əldə edilən məlumatlar. Buna misal olaraq, böyük və kiçik, dövlət və özəl müəssisələr arasındakı əlaqə;

6) Ev təsərrüfatlarının və xarici şirkətlərin birgə tədqiqatları nəticəsində əldə olunan məlumatlar. Buraya ev təsərrüfatlarının və qeyri-institusional müəssisələrin gəlir və xərclərinin araşdırılması daxildir;

7) Vergi, yol təhlükəsizliyi, texniki inventarizasiya idarələri haqqında məlumat. Macromodel metodlarına aşağıdakılar daxildir:

a) qlobal göstəriciləri əks etdirən metodlar (məsələn, elektrik enerjisi istehsalının artması ilə ümumi sənaye istehsalının nisbətində əsaslanan iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi metodu);

b) pul modelləri.

Bu, nağd tələbin keyfiyyətinin dəyişməsinə nəzərə alınmayan iqtisadi fəaliyyətlərin həcmindəki dəyişikliklərlə izah edilə biləcəyini göstərir. 1980-ci ildə ÜDM-in istehsal üsulu ilə hesablanması ilə əlaqədar hazırlanmış italyan metodu xüsusi qeyd edilməlidir. Bu yanaşmanın fərqli bir xüsusiyyəti, əmək tələb edən metoddan istifadə edərək əyri məlumatların düzəldilməsidir. Bu üsul oxşar xüsusiyyətlərə sahib ölkələrdə istifadə edilə bilər:

a) qeyri-rəsmi və ya təsnifləşdirilmiş çox sayda kiçik müəssisənin olması;

a) çox sayda qeyri-rəsmi işçinin olması;

b) müəssisələr tərəfindən istehsalın şişirdilməsi;

c) işçi qüvvəsinin tam və dəqiq araşdırılması.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir ölkədə işləyən və yaxşı nəticələr verən bir metod başqa ölkədə qəbul edilə bilməz. Məsələn, yuxarıda göstərilən elektrik istehlakı artımı ilə sənaye istehsalı arasında bir əlaqə olsa da, bəzi ölkələr bu metoddan ümumiyyətlə istifadə etmirlər. Beləliklə, məcazi mənada bu modelin "mövcud olmaq" hüququ var, amma bütün ölkələrdə qəbul olunma ehtimalı 100% deyil. Bunun səbəbi elektrik enerjisinin yeganə qaynaq deyil, baxmayaraq ki, əksər

inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 38 sənayedə çox vacibdir. Pul modeli, bu əməliyyatların, əsasən kölgə iqtisadiyyatının subyektləri arasında iqtisadi əməliyyatlar nağd şəkildə aparılmasına baxmayaraq, rəsmi iqtisadiyyatdakı banklar vasitəsi ilə edildiyinə əsaslanır. Görünməz iqtisadiyyat aşağıdakı sahələrdə daha çox yayılmışdır:

- 1) Kənd təsərrüfatı (əhəlinin şəxsi həyatında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı);
- 2) Ticarət (istehlak malları bazarlarında fərdi ticarət);
- 3) Sağlamlıq (həkimlərin şəxsi fəaliyyəti, həkimlərə və tibb müəssisələrində tibb işçilərinin digər üzvlərinə əlavə ödəniş);
- 4) Tikinti (sifarişlə bir evin qurulması və ya təmir edilməsi ev təsərrüfatları və digərləri üçün);
- 5) Nəqliyyat (xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə sənişin daşınması);
- 6) Təhsil (başqalarının universitetlərə daxil olmasına imkan yaratmaq üçün xüsusi müəllimlərə xidmət edən müəllimlər);
- 7) Sənaye (evdə bəzi ərzaq məhsulları və spirtli içkilər istehsalı; geyim və mebel istehsalı; maşın və məişət texnikası təmiri).

Ancaq bütün bunları dəqiq müəyyənləşdirməkdə və ÜDM hesablayarkən nəzərə alınmaqda bəzi çətinliklər var. Bu çətinliklər daha çox məlumat toplama ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatın sabitliyi, vergi qanunvericiliyinin yaxşılaşdırılması müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının yoxlanılması sahəsində beynəlxalq standartların geniş yayılmasının aradan qaldırılmasında müsbət nəticələr verə bilər. ÜDM göstəricisi ilə yanaşı bölgə sakinləri olan iqtisadi vahidlərdə son istifadə üçün istehsal olunan mal və xidmətlərin dəyərini xarakterizə edən regional ümumi daxili məhsul (RÜDM) də hesablanır və RÜDM göstəricisi iqtisadi məzmunu baxımından RÜDM ilə eynidir. Bölgələrin ümumi RÜDM-i ölkə üçün hesablanmış RÜDM-in məbləğinə bərabər olmalıdır (Sosial-iqtisadi statistika 2011) Regional hesablar bölgədə yaşayan bölmələrin həyata keçirdikləri əməliyyatlara əsaslanır. Bu iqtisadi vahidlərin fəaliyyətini xarakterizə edən RÜDM-nin hesablanması aşağıdakı metodlara əsaslanır.

1. Aşağıdan yuxarı metodu. Bu metod əsas məlumatlar olaraq iqtisadi bölmələrin - sakinlərin məlumatlarına əsaslanır. Çünki məlumatlar toplananda bölgə haqqında ümumi məlumatlar əldə edilir. Regionlar üzrə ümumi məlumatlar bu səviyyədəki milli göstəriciyə bərabər olmalıdır. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bilavasitə regional səviyyədə informasiya mənbələrindən istifadə etmək mümkündür. Bunun da mənfi cəhətləri var. Bu o deməkdir ki, bölgələr və milli iqtisadiyyatlar haqqında məlumatları uzlaşdırmaq üçün əlavə hesablamalar lazımdır.

2. Yuxarıdan-aşağıya metodu. Bu metodda ilk məlumatlar olaraq ölkə iqtisadiyyatına göstərici miqdarı bölgələr arasında hər hansı bir dolayı göstəriciyə bölünür. Ancaq bu vəziyyətdə məlumat hər bir vahid üçün ayrıca göstərilir. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bölgələr və milli iqtisadiyyat barədə məlumatlar əvvəldən tutarlıdır. Onun çatışmazlığı, məlumatın bilavasitə bölgələr ilə əlaqəli olmasıdır və doğruluğuna kifayət qədər təminat verilmir.

3. Qarışıq üsul. Bu yuxarıdakı metodun qarışığıdır. Başqa sözlə, bu metod “yuxarıdan aşağı” metodundan istifadə edərək bölgələr arasında mərkəzləşdirilmiş şəkildə qismən və bütövlükdə milli səviyyədə bölgələr haqqında müvafiq məlumatlardan istifadə edir. ÜDM-in hesablanması üçün ən vacib metodu aşağıdan yuxarı metodudur. Bu metod, ümumilikdə milli səviyyəli məlumatlara görə iqtisadi qurumların fəaliyyəti ilə bağlı zəruri məlumatların olmasını ehtimal edir. Bununla birlikdə əksər ölkələrin tətbiqində qarışıq üsula üstünlük verilir. Əksər ölkələrdə ÜDM istehsal üsulu ilə hesablanır. Məlum olduğu kimi, istehsal və paylama metodlarına görə ÜDM-in hesablanması iqtisadiyyatın sektorları və şöbələri tərəfindən aparılır. RUDM yalnız bu metodlardan istifadə edən sahələrə əsaslanaraq hesablana bilər. RPG-nin ayrı-ayrı komponentlərinin son istifadə hesablanması ümumiyyətlə yalnız çox böyük məhdudiyyətli ölkələrdə və əksər hallarda regional səviyyədə xüsusi hesablamaları aparmaq üçün verilənlər bazası olmayan analitik tədqiqatlar üçün aparılır.

3.2. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin dinamikasının statistik təhlili

Ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti statistika təcrübəsində ümumi aspektləri səciyyələndirdikdə bir çox makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. MHS-nin ölkə üzrə statistika xidmətində tətbiqi sosial-iqtisadi inkişaf nəticələrini və ən mühüm tərəfləri qiymətləndirməyə imkanlar verən göstəriciləri hesablamağa şərait yaratmışdır.

İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixi müxtəlif qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər ilə xarakterizə olunur. Bu əlaqələrin təşkili və mahiyyətini anlamaq üçün baş verən iqtisadi proseslər elmi cəhətdən təsdiqlənmiş və inkişaf etdirilmişdir. İqtisad elminin müxtəlif mərhələlərində dövlətin sərvətini müəyyənləşdirmək üçün fərqli meyarlar mövcud idi. Tədricən iqtisadiyyat münasibətlərdə iqtisadi proseslərin xarakterinin düzgün müəyyənləşdirilməsini tələb edən tamamilə düzgün bir elm kimi quruldu. Bütün elmlər kimi iqtisadiyyat həm müəssisə səviyyəsində, həm də bütövlükdə dövlət səviyyəsində müxtəlif göstəricilərə əsaslanır.

Ölkənin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərə makroiqtisadi göstəricilər deyilir. Bu göstəricilərin iqtisadi mahiyyətini və onların qarşılıqlı təsirini dəqiq başa düşmək iqtisadi prosesləri tənzimləyən siyasətin inkişafı üçün əsasdır. Makroiqtisadiyyatda milli istehsal həcmi, ümumi daxili məhsul və ümumi milli məhsul, ümumi tələb və təklif, məşğulluq və işsizlik dərəcələri, işsizlik səviyyəsi və s. Bu parametrlər iqtisadiyyatın vəziyyətini xarakterizə edir və ümumiyyətlə qiymətləndirilir (Сафронова В. П., 2014: с.28).

Siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdə makroiqtisadi göstəricilər hökumətin qərar qəbul etmə prosesində mühüm rol oynayır və sahibkarların, ayrı-ayrı vətəndaşların və xarici tərəfdaşların iqtisadi fəaliyyətlərinə istiqamət verir. Davamlı iqtisadi böyümə üçün gələcəkdə təhlil etmək və iqtisadiyyatın zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün bütün makroiqtisadi məlumatları toplamaq lazımdır. Makroiqtisadi göstəricilərin və makroiqtisadi statistikanın əsas məqsədi budur.

Ölkənin iqtisadi həyatında fəaliyyət göstərən iqtisadi aktivlərin xüsusiyyətləri və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı bir sıra göstəricilərlə verilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi bu göstəricilər haqqında məlumat toplayır, qruplayır, təhlil edir və yayımlayır. Bu dəstdə iki əsas göstərici var: sosial (əhali, təbii artım (azalma), işsizlərin sayı, təqaüdçülərin sayı, adambaşına gəlir və xərc, orta pensiya məbləği və s.) Və iqtisadi (ümumi daxili məhsul, adambaşına) ümumi daxili gəliri, iqtisadiyyatdakı əsas vəsaitləri, pərakəndə ticarət həcmi, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi, dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri və s.) inkişafı xarakterizə etmək üçün - bir qrup göstəricilər.

Fərdi iqtisadi aktivlər səviyyəsində məhsul və xidmətlər istehsalına baxmayaraq, mühüm iqtisadi makroiqtisadi göstəricilər - ÜDM və ÜDM (bəzi ölkələrdə ÜDM) bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini və digər əməliyyat nəticələrini və parametrlərini müəyyən etmək üçün hesablanır.

Ölkənin iqtisadi rifahını xarakterizə edən vacib makroiqtisadi göstəricilər ümumi daxili məhsul və adambaşına düşən məhsullardır. Təcrübədə bu göstəricilər arasında təhsil, sağlamlıq, ətraf mühit, iş şəraitinin keyfiyyəti və s. Sosial göstəricilər sistemi tərəfindən dəstəklənir. Rəsmi statistikaya görə, ölkədə bu göstəricilərin dinamikasında bəzi dəyişikliklər olmuşdur (Cədvəl 21). Beləliklə, 2009-cu illə müqayisədə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının ümumi göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun artımı 2012-ci illə müqayisədə 5%, 2013-cü ildə 5,8% və 2014-cü ildə 1% olmuşdur. Ancaq son dövrlərə nisbətən onun dinamikası 3,1% azalıb. Əlbətdə ki, bunun əsas səbəbləri təbii iqtisadi rejimlər, ölkənin pul və maliyyə sistemindəki dəyişikliklər, neftin qiymətinin düşməsi və s. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə adambaşına düşən ÜDM-in azalması 4,2% -dir.

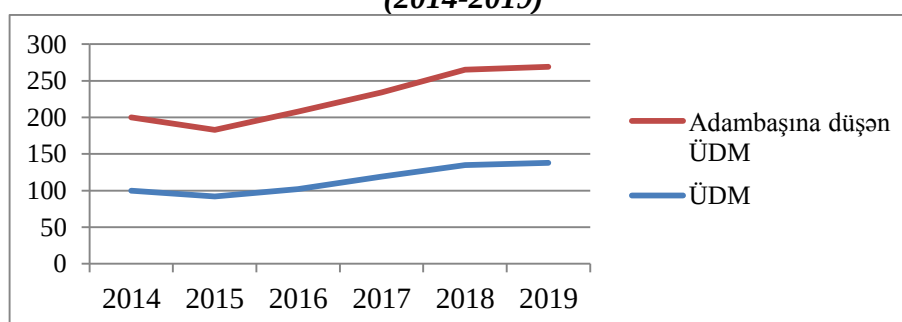
Cədvəl 21: 2014-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunun həcmi və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikası, *mln.manat* və *mln.dollar*

İllər	Cəmi		Adambaşına	
	Mln.manatla	Mln.dollarla	manatla	Dollarla
2014	59014,1	75234,7	6268,0	7990,8
2015	54380.0	52996.8	5706.6	5561.5
2016	60425.2	37862.8	6269.6	3928.6
2017	70337.8	40867.9	7226.0	4198.5
2018	80092.0	47112.9	8156.2	4797.8
2019*	81681.0	48047.6	8247.0	4851.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (2019)

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2004-2019-cu illərdə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən ÜDM-un dinamikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə ölkənin ÜDM həcmi 5904.1 mln. manat olmuşdursa, 2015-ci ildə isə göstərici 54380.0 mln.manat təşki etmişdir. ÜDM-nin 2015-ci ildə kəskin şəkildə aşağı düşməsi devalvasiya ilə əlaqədardır. 2016-cı ildə ÜDM 60425.2 mln. AZN olmuş, 2015-ci illə müqayisədə isə 10% artım olmuşdur. 2019-cu ildə ÜDM 8.1 dəfə artmışdır. Təhlil edilən dövr üzrə adambaşına düşən ÜDM həcmində də artım istiqamətində müsbət meyllər müşahidə edilmişdir. Bu artımı aşağıdakı qrafiklə daha aydın ifadə etmək olar (Qrafik 8).

Qrafik 8: Ümumi daxili məhsul və adambaşına düşən məhsulun dinamikası, %-lə (2014-2019)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycan Respublikasının hazırkı sosial-iqtisadi inkişafının nəticələri iqtisadiyyatın sabit fəaliyyətini və əksər makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasını xarakterizə edir (Cədvəl 22). İqtisadiyyatdakı mürəkkəb struktur dəyişiklikləri və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün həyata keçirilən geniş tədbirlər sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

Təhlil olunan dövrdə doğuş və ölüm sahəsindəki müsbət meyllər səbəbindən ölkə əhalisinin təbii artımı və nəticədə əhalinin artması üçün əlverişli vəziyyət yaranmışdır. Buna görə, əgər 2010-cu ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə təbii artım hər min nəfərə 12.5, 2015-ci ildə hər min nəfərə 11.7, 2016-cı ildə hər min nəfərə 10.6

təşkil etmişdir. Bu çərçivədə, 2016-cı ildə əhali 2010-cu illə müqayisədə 9111.0 mindən 9810.0 minə yüksəldi, yəni 7.7% artdı.

Cədvəl 22: 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər, əvvəlki ilə nisbətən %-lə

	2014	2015	2016	2017	2018
Əhalinin gəlirləri	105.1	105.8	108.7	108.4	109.2
Orta aylıq nominal əmək haqqı	104.6	105.0	107.0	105.7	103.0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	94.4	95.1	100.0	94.4	136.3
Dövlət büdcəsinin xərcləri	97.7	95.1	99.8	99.1	129.2
Əhalinin banklardakı əmanətləri	112.4	131.8	78.6	101.5	110.8
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	120.2	117.2	75.7	71.5	110.7
Əhalinin sayı (ilin sonuna)	101.2	101.2	101.1	100.9	100.8
İstehlak qiymətləri indeksi	101.4	104.0	112.4	112.9	102.3
Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi	94.9	69.4	127.5	136.8	126.0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, 2019

Demoqrafik bölgədəki müsbət vəziyyət əmək qabiliyyətli əhali dinamikasına müsbət təsir göstərdi. Ölkənin iqtisadi həyatında, xüsusən məşğulluq sahəsində aparılan tədqiqatlar əhalinin iqtisadi fəallığını artırmağa imkan verdi. Beləliklə, 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə iqtisadiyyatda çalışanların sayı 2015-ci ilə nisbətən təxminən 10% və 1.9% artmışdır. İş dövründə ölkədə işsizlərin sayı artdı.

Ölkədə əhalinin gəlirlərinin artması iqtisadi artım mənbəyi kimi qənaət imkanlarını genişləndirdi. Beləliklə, 2010-cu ildə əhalinin gəlirləri 25,6 milyard idi. 2015-ci ildə 41,7 milyard manat olsaydı. manat, 2016-cı ildə isə 45,4 mlrd. manat artıb. Yəni, müqayisə olunan dövrlərdə əhalinin gəlirləri müvafiq olaraq 77,3% və 8.9% artmışdır.

2010-cu ildə adambaşına gəlir 2866,1 manat, 2015-ci ildə 4380,7 manat, 2016-cı ildə bütün dövrlərdən daha çox, yəni 4709.8 manat olmuşdur. Rəsmi statistika göstərir ki, hesabat dövründə iqtisadiyyatın real sektorda istehsal həcmi və miqyası xeyli artmışdır. Beləliklə, 2010-cu ildə ölkənin sənaye istehsalı təxminən 28 milyard olmuşdur. manat, 2016-cı ildə - 32 mlrd. manat və kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq məhsullarının həcmi - 4 mlrd. mant və 5.9 milyard. manat təşkil edib. İşçilərin gəlirlərinin və orta aylıq əmək haqqının artması istehlakın artmasına təkan verdi. Ölkə əhalisinin faktiki son istehlakı 2016-cı ildə 2010-cu illə müqayisədə

təxminən 2 dəfə, 2015-ci illə müqayisədə 14,1% artmışdır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması pərakəndə ticarətin genişlənməsinə də müsbət təsir göstərmişdir.

Hesabat dövründə ölkənin ümumi milli gəlirinin tərkibində də mühüm dəyişikliklər oldu. (Cədvəl 23).

Cədvəl 23:2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Milli Gəlirin tərkibi, (mln. Manat)

	2014	2015	2016	2017
İşçilərin əmək haqqı	10560.5	10965	11740.6	12685.9
Istehsala və idxala vergilər	4851.7	5424.2	5662.8	5539.9
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	38,168.7	43,210.2	52,291.9	38,168.7
Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	54,380.0	60,425.2	70,337.8	54,380.0
Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	431.7	440.0	563.9	431.7
Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-359.4	-399.9	-448.2	-359.4
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	1,201.3	1,343.7	2,016.9	1,201.3
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-3,012.4	-5,015.0	-4,791.8	-3,012.4
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	52,641.2	56,794.0	67,678.6	52,641.2
Alınmış cari transferlər	1,657.1	1,563.6	2,601.1	1,657.1
Verilmiş cari transferlər	-1,031.5	-899.6	-695.9	-1,031.5
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	53,266.8	57,457.9	69,583.8	53,266.8
Əsas fondların istehlakı	3,643.3	3,997.5	4,400.4	3,643.3
Sərəncamda qalan xalis gəlir	49,623.5	53,460.4	65,183.4	49,623.5

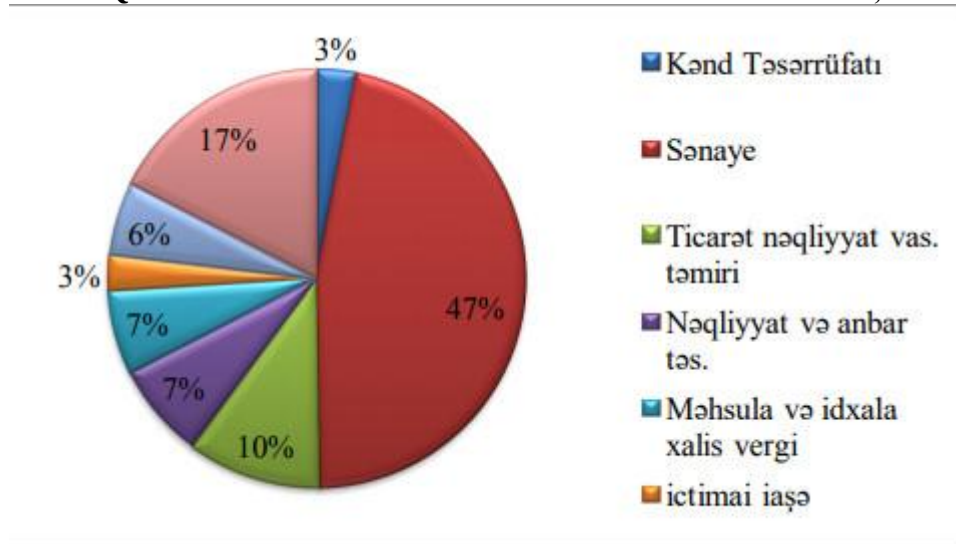
Mənbə:https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, 2019

2014-cü illə müqayisədə istehsal və idxal vergiləri 2017-ci ildə 1,1 dəfə, 2016-cı illə müqayisədə 97,7% artmışdır.

2014-2017 illəri arasında işçilərə ödənilən əmək haqqının miqdarı hər il orta hesabla 7.5% artdı. Bu göstəricinin dəyişməsi bir sıra fərqli idi. Beləliklə, 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə respublika səviyyəsində işçilərə ödənilən əmək haqqının həcmi 2010-cu ildə 19,3%, 2011-ci ildə 14,7% və 2011-ci ildə 15,4% artmışdır. 2005-ci ildə işçilərə ödənilən əməkhaqqı ilkin gəlirin 25.4%, 2012-ci ildə isə 17.6% təşkil etmişdir. Beləliklə, müqayisə olunan dövrdə mükafat gəlirləri üçün işçilərə ödənilən əmək haqqının payı azaldı. Bu eniş 7,8 bal oldu.

Azərbaycanda qeyri-dövlət ÜDM sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmətlər, nəqliyyat, rabitə və sosial və digər xidmətlər deməkdir. 2018-ci ildə ümumi daxili məhsul sektorlarında istehsal aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (Qrafik 9).

Qrafik 9: 2019-cı ildə Ümumi daxili məhsulun strukturu, %-lə

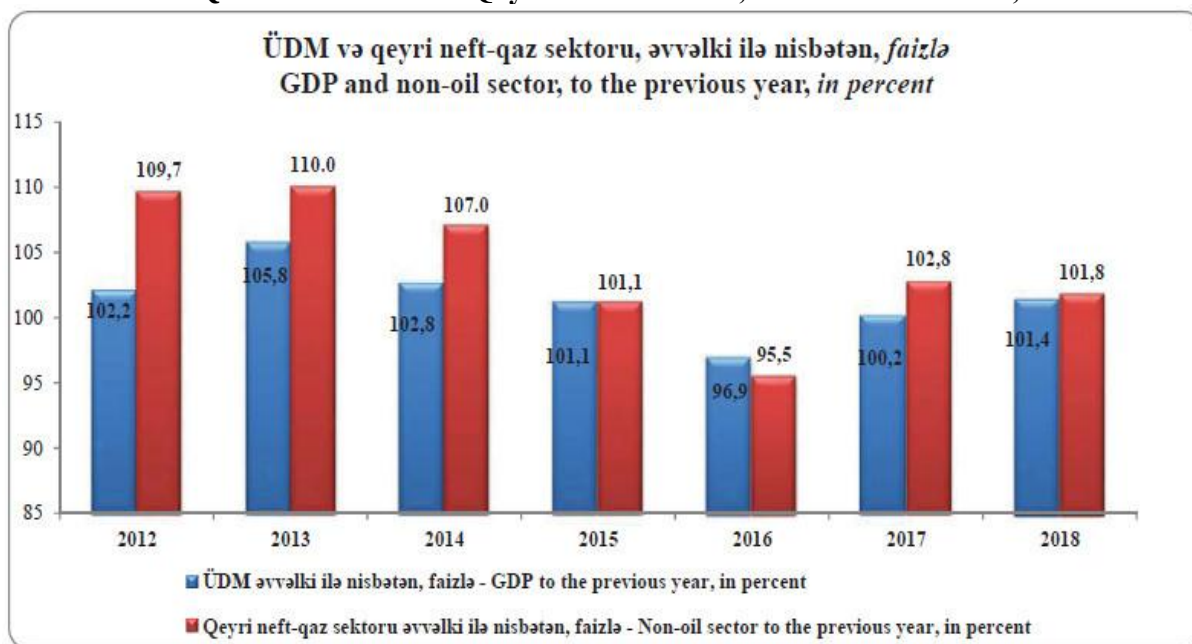
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az>)

2019-cu ildə adambaşına düşən ÜDM 601,1 manat olmuşdur. 19.02.19-cu il tarixində Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ÜDM-in 3% -i kənd təsərrüfatı, 45.9% -i sənaye, 10.2% -i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, daşınması və saxlanması 7,3%, məhsul və idxal xalis vergilər, 2.7% ictimai iaşə, 5.6% tikinti və 17.2% digər sektorlarda.

2016-cı ildə Azərbaycanda ÜDM, 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə 0,1% artımla 69.440.69 milyon manat, 2017-ci ildə ÜDM-in gəliri 70.135.1 milyon manat olmuşdur. Ümumilikdə, 2017-ci ildə qeyri-neft sektoru ÜDM-in 62,8% -ni təşkil etmişdir. Digər hissəsi, 37,2% neft və qazdır. Eyni zamanda, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ildən-ilə yaxşılaşdığını və ÜDM-in yarından çoxunu təşkil etdiyini görürük. 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə neft sektorunda 5% azalma oldu. Qeyri-neft sektoru 2.7%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 8.5%, məlumat və rabitə 6.6%, iaşə və turizm sahəsi 5.9%, kənd təsərrüfatı 4.2%, nəqliyyat 2.5%, sosial xidmətlər 1% artdı. 5, əlavə dəyər 3,8% artmışdır.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun payı hər il artır və Azərbaycan tədbirlər görür, yeni qərarlar qəbul edilir və həyata keçirilir, yeni istehsal sahələri artır. Bazar iqtisadiyyatı bütün sahələrdə müsbət nəticələr verdi və makroiqtisadi göstəricilərin yaradılması bu sahələrin rolunu xeyli artırdı. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru və ÜDM-in payını görə bilərik (Qrafik 10).

Qrafik 10: ÜDM və Qeyri neft sektoru, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

Mənbə: Azərbaycanın milli hesabları, statistik məcmuə, Bakı-2019: s.9

Azərbaycanda ÜDM-də neft və neft-qaz məhsullarının payını müqayisə etsək, qeyri-neft sektorunun 2013, 2014, 2015, 2016-cı illərdə daha yüksək olduğunu görə bilərik. Azərbaycanın ÜDM-in artım sürətinə baxsaq, 2012-ci ildə artım tempi ÜDM-in 102,2% -ni təşkil etmişdir. 2013-cü ildə ÜDM 2012 ilə müqayisədə 105,8% müşahidə edildi və 3,6% artdı. 2014-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən 3% azalma oldu. Azalan sektorlara nəzər yetirsək, 2013-cü ildə neft və qaz sektoru 100,9%, 2014-cü ildə isə 97,1% olmuşdur. Bundan əlavə, qeyri-neft sektoru 2013-cü ildə 109,9%, 2014-cü ildə isə 107,0% olmuşdur və 2,9% azalmışdır. 2013-cü ilin məhsul və idxalına vergi 108,5% olduğu halda, 2014-cü ildə 104,9% və 3,6% azalmışdır. Hər ÜDM göstəricisinin əvvəlki ilə nisbətən azalması ümumi ÜDM-in 3% -nin azalmasına səbəb oldu. 2015-ci ilə baxsaq, 1,7% azalma var. 2015-ci ildəki devalvasiyadan sonra qeyri-neft sektorunda az irəliləyiş əldə edildi. Bununla birlikdə 2017-ci ildə ÜDM və qeyri-neft sektorundakı vəziyyət yaxşılaşdı. Beləliklə, 2017-ci ildə bir ilə nisbətən 7,3% artım. 2018-ci ildə bu sektorda 1% azalma müşahidə edildi.

Fərdi göstəriciləri müqayisə etsək, yalnız neft və qaz sənayesində 3,5% artım olduğunu görə bilərik. Qeyri-neft sektoru 5,9%, məhsul və idxal xalis vergilər 1,2% azalıb. Nəhayət, 2016-cı ilə nəzər saldıqda, 2015-ci illə müqayisədə 4,2% azalma

oldu. Neft və qaz sektorunda xalis vergilər 0,5%, qeyri-neft sektorunda 5.5%, məhsul və idxala isə 8.1% azaldı. 2012 və 2016-cı illərlə müqayisədə 4 ildə ÜDM 5,1% azalıb. Ancaq ümumilikdə ÜDM-in payı qeyri-neft sektorunda ən yüksək, 2012-2016 dövründə məhsul və idxal vergilərində ən aşağı səviyyədədir.

Azərbaycanda neft sektorunun və ÜDM-də payını aşağıdakı cədvəldə görə bilərik (Cədvəl 24).

Cədvəl 24: 2015-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiymətlərinin dinamikası

İllər	ÜDM-in həcmi milyard ABŞ dolları	Neftin dünya bazarındakı qiyməti dollar-barrel
2015	53.0	53.7
2016	37.8	52.4
2017	40.8	55.0
2018	47.1	71.6
2019	48.0	69.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəldən görünür ki, ÜDM-un həcmi və neftin dünya qiyməti arasında düzxətli əlaqə mövcuddur.

İndi isə parametrlərin hesablanması və ÜDM həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiyməti arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlilini aparaq. Bunun görə əvvəlcə parametrlərin hesablanması və ÜDM-un həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiyməti arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlilini aparmaq üçün köməkçi cədvəli tərtib edək:

Cədvəl 25: Parametrlərin hesablanması və ÜDM-un həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiyməti arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlilini aparmaq üçün köməkçi cədvəl

İllər	ÜDM həcmi, çlrd ABŞ dolları ilə (y)	Neftin dünya bazarındakı qiyməti, dollar- barrel(x)	x^2	y^2	xy	$y-\bar{y}$	$(y-\bar{y})^2$
2015	53.0	53.7	2883.6	2809	2846.1	7.7	59.3
2016	37.0	52.4	2745.7	1369	1938.8	-8.3	68.9
2017	40.8	55.0	3025	1664.6	2244	-4.5	20.2
2018	47.1	71.6	5126.5	2218.4	3372.3	1.8	3.2
2019	48.0	69.5	4830.2	2304	3336	2.7	7.3
Yekun	226.7	302.2	91324.8	51392.8	68508.7	-0.6	158.9
Orta	45.34	60.44	18264.9	10278,5	13701.7	-0.12	31.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu məlumatlara əsasən ÜDM ilə neft arasında əlaqənin tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olur:

$$\begin{cases} 5 * a_0 + 302.2 * a_1 = 226.7 \\ 302.2 * a_0 + 91324.8 * a_1 = 68508.7 \end{cases}$$

İkinci tənlikdə a_0 -ı yox etmək üçün 1-ci tənliyi (-60.44-ə) vursaq, tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olar:

$$\begin{cases} -302.2 * a_0 - 18264.9 * a_1 = -13701.7 \\ 302.2 * a_0 + 91324.8 * a_1 = 68508.7 \end{cases}$$

Buradan

$$73059.9 a_1 = 54807, a_1 = 0.7501 \text{ alarıq.}$$

a_0 parametri isə $5 * a_0 + 302.2 * a_1 = 226.7$ tənliyində

a_1 parametrinin qiymətini yerinə yazmaqla aşağıdakı kimi hesablanır:

$$5 * a_0 + 302.2 * 0.75 = 226.7$$

$$a_0 = 0.01$$

Deməli, tənliyin parametrləri: $a_1 = 0.75, a_0 = 0.01$

Beləliklə, xətti regressiya modeli: $y_x = 0.01 + 0.75 * x$

Korrelyasiya əmsalı hesablamaq üçün aşağıdakıları hesablamaq lazımdır:

$$\bar{y} = \frac{\sum y}{n} = \frac{226.7}{5} = 45.34, \quad \bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{302.2}{5} = 60.44;$$

$$\overline{x^2} = \frac{\sum x^2}{n} = \frac{91324.8}{5} = 18264.9; \quad \overline{y^2} = \frac{\sum y^2}{n} = \frac{51392.8}{5} = 10278.5;$$

Buradan $\sigma_x = \sqrt{\overline{x^2} - \bar{x}^2} = \sqrt{18264.9 - 3652.9} = 120.88;$ $\sigma_y = \sqrt{\overline{y^2} - \bar{y}^2} = \sqrt{10278.5 - 2055.7} = 90.68$ olar.

Korrelyasiya əmsalını aşağıdakı kimi hesablaya bilərik:

$$r_{xy} = a_1 \frac{\sigma_x}{\sigma_y} = 0.7501 * \frac{120.88}{90.68} = 0.999$$

Apardığımız hesablamalar bir daha sübut edir ki, 2015-2019-cu illərdə ÜDM-ün həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiyməti arasında düz və sıx əlaqə vardır. Bu parametrlər arasında əlaqə güclüdür.

Tapılmış sərbəst həddin (a_0), regressiya əmsalının (a_1) və korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) statistik əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün Styudentin t-kriteriyası hesablanır və hər bir parametr üçün inamlı interval tapılır.

Göstəricilərin təsadüfi olması haqqında H_0 - hipotezi irəli sürülür. Daha doğrusu fərziyyə irəli sürülür ki, tapılmış qiymətlər təsadüfən həmin qiymətləri alıb və onların qiyməti sıfırdan çox az fərqlənir. Parametrlərin və korrelyasiya əmsallarının əhəmiyyətliklərinin qiymətləndirilməsi Styudentin t- kriteriyası (t-test) vasitəsilə onların qiymətlərinin təsadüfə səhvləri ilə müqayisə etməklə aparılır:

$$t_{a_1} = \frac{a_1}{S_{a_1}} = \frac{a_1}{\sqrt{D_{a_1}}}; \quad t_{a_0} = \frac{a_0}{S_{a_0}} = \frac{a_0}{\sqrt{D_{a_0}}}; \quad t_r = \frac{r_{xy}}{S_r} = \frac{r_{xy}}{\sqrt{D_{r_{xy}}}}$$

Burada, $S_{a_1} - a_1$ parametrlərinin, $S_{a_0} - a_0$ parametrlərinin, t_r isə korrelyasiya əmsalının standart səhvi, D_{a_1} , D_{a_0} və $D_{r_{xy}}$ isə uyğun olaraq həmin kəmiyyətlərin dispersiyalarıdır.

Xətti reqressiya tənliyinin parametrlərinin və korrelyasiya əmsalının standart səhvləri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$D_{a_1} = \frac{S_{qal}^2}{nD_x}; D_{a_0} = S_{qal}^2 \frac{\overline{x^2}}{nD_x} ; D_{r_{xy}} = S_r^2 = \frac{1-r_{xy}^2}{n-2}$$

burada,

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - y_{xi})^2}{n-2};$$

S_{qal}^2 - qalıq (izahedilməz) dispersiyadır. Qalıq dispersiya asılı dəyişənin (bizim məsələdə y -ÜDM) qiymətinin reqressiya xətti ətrafında dağılmasını göstərir.

$$u_i = y_{xi} - y_i$$

Kimi qəbul etsək

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n u_i^2}{n-2}$$

u - reqressiya tənliyinin kənarlaşmasını göstərir.

Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq üçün cədvəl 26-dan istifadə edilir.

$$S_{qal}^2 = \frac{228.1}{5-2} = 76.03;$$

$$D_{a_1} = \frac{76.03}{5 \cdot 120.9^2} = 0.001;$$

$$D_{a_0} = 76.03 \cdot \frac{10278.5}{5 \cdot 120.9^2} = 10.69;$$

$$D_{r_{xy}} = \frac{1-0.999^2}{5-2} = 0.0007;$$

$$S_{a_1} = \sqrt{D_{a_1}} = \sqrt{0.001} = 0.03 ; \quad S_{a_0} = \pm \sqrt{D_{a_0}} = \pm \sqrt{10.69} = 3.3; \quad S_r =$$

$$\sqrt{D_{r_{xy}}} = \sqrt{0.0007} = 0.03;$$

Cədvəl 26: Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq üçün

İllər	y_x	u $= y_x$ $- y$	u^2 $= (y_x$ $- y)^2$	A:%
2015	40.28	-12.72	161.8	24
2016	39.31	2.31	5.34	6
2017	41.26	0.46	0.21	1
2018	53.71	6.61	43.69	14
2019	52.13	4.13	17.06	9
Cəm	226.69	0.79	228.1	54
Orta qiymət	45.34	0.16	45.62	10.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ məlumatları əsasında
 müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Beləliklə,

$$y_x = 0.01 + 0.75 \cdot x$$

Determinasiya əmsalı (R^2) korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) kvadratına bərabərdir.

$$R^2 = (0.999)^2 = 0.998$$

Determinasiya əmsalının (R^2) qiymətinin 0,99-ə bərabər olması onu göstərir ki, Azərbaycanda 2015-2019 ci illər arasında ÜDM-nindəyişməsinin nəticəsini 99% həmin illərdə Neftin dünya bazarındakı qiymətinin dəyişməsi ilə izah edilə bilər, qalan 0.01%-i isə reqressiya tənliyində nəzərə almadığımız faktlar hesabına baş vermişdir. Reqressiya tənliyi ilə apraksimasiyanın orta səhvi (A) - tənlikdən alınan, daha doğrusu hesablanan qiymətin faktik (statistik) qiymətdən kənarlaşmanın ortasıdır

$$A_i = \left| \frac{y_i - y_x}{y_i} \right|$$

Apraksimasiyanın orta səhvi = 10.8%

Apraksimasiyanın orta səhvinin sərhəddi 8-10%-dən çox olmamalıdır. Bizim məsələdə bu rəqəm 10.8% təşkil edir. Deməli kənarlaşma çox azdır.

$$t_{a_1} = \frac{a_1}{s_{a_1}} = \frac{0.075}{0.03} = 2.5; \quad t_{a_0} = \frac{a_0}{s_{a_0}} = \frac{0.01}{3.3} = 0.003; \quad t_r = \frac{r_{xy}}{s_r} = \frac{0.999}{0.03} = 33.3$$

Bir qayda olaraq t -statistikanın faktiki qiyməti 2.5-dən böyük olanda parametrlər əhəmiyyətli hesab olunur və H_0 hipotezi rədd edilir. Daha doğrusu a_1, a_0 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur, onların qiymətləri x - dəyişəninin sistematik təsiri ilə formalaşır. Bizim məsələdə a_1 və r_{xy} etibarlığa malikdir. Çünki, onlar üçün hesablanmış t -statistikanın qiyməti əhəmiyyətlik üçün yol verilən sərhəddən yuxarıdır. t -statistikanın faktiki qiyməti ilə cədvəldəki kritik qiymətlərini müqayisə etməklə H_0 hipotezi qəbul edilir və ya rədd edilir.

Əgər $t_{fakt} > t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilir, yəni a_1, a_0 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur və x təsiredici (sərbəst) faktorun təsiri ilə qiyməti formalaşır. Əgər $t_{fakt} < t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilmir, yəni a_1, a_0 və r_{xy} -in dəyişənlərinin sıfıra bərabər olması qəbul edilir və onların tapılmış qiymətlərinin təsadüfən alındığı hesab edilir. a_1, a_0 və r_{xy} -in hər biri üçün t -statistikanın kritik qiymətini cədvəldən tapıq. Əvvəlcə a_1 parametrinin 0.75-ə bərabər olmasının əhəmiyyətliliyini qiymətləndirək. Tutaq ki, əhəmiyyətlik səviyyəsi ikitərəfli alternativ hipotez üçün 0.05-ə bərabərdir. Bu onu göstərir ki, əgər $a_0 \neq 0$ olarsa, onda həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Studentin t paylamasının 3 ($n-2=5-2=3$) sərbəst dərəcəli 1% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə cədvəldəki kritik qiyməti $t_{kr} = 12.924$ bərabərdir.

Onda:

$$t_{a_1} = 25 > t_{kr} = 12.924$$

$t_{fakt} > t_{kr}$ olduğu üçün H_0 hipotezi rədd edilir, 99% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə a_1 parametrinin qiyməti etibarlı sayılır. regressiya əmsalının 99%-li namı intervalı

$$0.75 - t_{kr} * S_{a_1} < a_1 < 0.75 + t_{kr} * S_{a_1}$$

$$0.75 - 12.924 * 0.03 < a_1 < 0.75 + 12.924 * 0.03$$

$$0.36 < a_1 < 1.14$$

yvə x dəyişənləri, başqasözlə Azərbaycan ÜDM ilə Neft qiymətləri arasındakı əlaqənin sıxlığını göstərən cüt korrelyasiya əmsalının $r_{xy} = 0.999$ -ə bərabər olmasını 99% əhəmiyyətlik səviyyəsinə malikdir. İnamlı interval isə

$$0.999 - t_{kr} * S_r < r_{xy} < 0.999 + t_{kr} * S_r$$

$$0.999 - 12.924 * 0.03 < r_{xy} < 0.999 + 12.924 * 0.03$$

$$0.61 < r_{xy} < 1.39$$

Regressiya tənliyinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi F-testlə həyata keçirilir. Başqa sözlə, əlaqənin sıxlığı göstəricisinin və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyət kəsb etməməsi haqqındakı H_0 hipotezi yoxlanılır. Bunun üçün F- Fişer kriteriyasının faktiki qiyməti F_{fakt} ilə cədvəl (kritik) qiyməti F_{kr} müqayisə edilir. Əgər $F_{fakt} < F_{kr}$ olarsa H_0 -rədd edilmir və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətsizliyi, etibarsızlığı qəbul edilir.

$$F_{fakt} = \frac{r_{xy}^2}{1 - r_{xy}^2} (n - 2) = \frac{0.98}{1 - 0.98} 3 = 1497$$

5%-li əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə

$$F_{kr} = F_{m;n-m-1} = F_{1;3} = 10.13$$

$$F_{fakt} = 1497 > F_{kr} = 10.13$$

olduğu üçün regressiya tənliyi etibarlı sayılır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

MHS makroiqtisadi göstəricilərin, dünyada iqtisadi fəaliyyətin, ölkənin analitik imkanlarının, sosial-iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsinin təhlili və müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan əsas vasitədir. Makroiqtisadi göstəricilər əsasında ölkənin statistik vəziyyəti təhlil edilir. Dissertasiya işi Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi modelinə görə ölkənin iqtisadi vəziyyətini araşdırır, mövcud və rəsmi məlumatlar əsasında iqtisadi vəziyyəti təhlil edir və müqayisə edir və tezis nəticələrini təqdim edir. Dissertasiya əsasında aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

1. Milli Hesablama Sistemində təkrar istehsalın əlaqəsi, iqtisadi dinamikanın təhlili və s. təhlil edilmişdir bunlar makroiqtisadi göstəricilərin əhəmiyyətini göstərir. MHS, mallar, xidmətlər, bazar olmayan xidmətlər və köçürmə anlayışlarını statistik bir modeldə makro səviyyədə izah edir. Makroiqtisadi iqtisadi fəaliyyət kateqoriyaları: institusional bölmə, sektor, daxili iqtisadiyyat, milli iqtisadiyyat, iqtisadi zona, qurulmuş iqtisadi maraq mərkəzi, iqtisadi fəaliyyətlər, subsidiyalar, iqtisadi istehsal, gəlir. Hər biri ayrıca təqdim olunan makroiqtisadi kateqoriyalar açıq şəkildə izah edilmişdir;

2. Milli Hesablar Sisteminin əsas vəzifələri dəqiqləşdirilmişdir. Başqa sözlə, statistikanın tərtib edilməsinin, iqtisadi fəallığın ölçülməsinin və bütün ölkələrdəki fərdi iqtisadi hadisələrin müqayisəsinin vacibliyi vurğulanmışdır. MHS-in yaranması və inkişaf tarixi, nəzəriyyənin əhəmiyyəti, bir çox ölkələrə yayılması vurğulanmışdır. Bundan əlavə, MHS-in yaranma səbəblərini, yaranma tarixini və Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyünü görmək mümkündür;

3. Milli Hesablar Sisteminin Beynəlxalq Standartlara uyğunluğu ölkədə və dünyada mənbələrin əhəmiyyətini və istifadəsini müəyyənləşdirir. Ölkə iqtisadiyyatının böyüməsinin əhəmiyyəti istehsal prosesinin inkişafıdır. İstehsal prosesinin tətbiqi, həcmi, tərkibi və paylanması vacibliyi göstərilir. Xidmət sektorunun strukturu qruplaşdırılıb, iqtisadi sektor hesabları, cari hesablar, əmanət hesabları, aktiv və passiv qalıqlar göstərilir. İstehsal hesabı, gəlir əmələ gətirmə hesabı, aktiv və borc hesabları, MHS balans göstəriciləri, istehsal hesabı, məhsul və

xidmət hesabı, gəlir hesabatı, ilkin gəlirin bölüşdürülməsi hesabı, gəlirin yenidən bölüşdürülməsi hesabı, birdəfəlik gəlir istifadəsi hesabı, kapital əməliyyatları hesabı, maliyyə hesabı, dünya Hesabın qalan hissəsi haqqında ümumi məlumatlar verilir, hər birinin sxemi ayrıca göstərilir və əhəmiyyəti yazılır.

4. Milli Hesablar Sisteminin əsas makroiqtisadi göstəriciləri statistikanın hesablanması böyük əhəmiyyətə malikdir və hesablama metodları göstərilir. ÜDM və ÜMM, makroiqtisadi göstəricilərin funksiyalarını, əhəmiyyətini, istehsalını və xidmətlərini ayrıca göstərmək üçün istifadə olunur. ÜDM ilə ÜMM arasındakı fərq, onun əhəmiyyəti, hesablama metodları, fərqlər və mənşə izah olunur. Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin istifadə tarixi və onların yaranma səbəbləri göstərilir.

5. Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin statistik təhlili təqdim olunur. Azərbaycanın iqtisadi fəallığını, qlobal rəqabətdəki iqtisadi mövqeyini, institusional bölmələrin fəaliyyətini və dünya bazarındakı yerini möhkəmləndirmək vacibdir.

6. Son olaraq dissertasiya işində iqtisadiyyatda olan topla hesablar arasında və ÜDM ilə neft arasında əlaqə korrelyasiya və reqressiya əmsalı ilə təyin edilmişdir. Onlar arasında əlaqənin hansı vəziyyətdə olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov C., Yusifov M., (2015) Bütçə xərcləri və xərclər-buraxılış modeli, 265 səh.;
2. Azərbaycanda məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası hesabat balansı. ARDSK, Bakı, “Səda”, 2004, 242 səh.
3. Azərbaycanın Milli Hesabları -1993-2019-cu illər. ADSK-nin məcmuələri və müvafiq internet saytları
4. Azərbaycanın Milli Hesabları 2017, Statistik Məcmuə. Bakı, 2017;
5. Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik Məcmuə, “Səda”, 2019-s.140;
6. Azərbaycanın milli hesabları, statistik məcmuə, Bakı-2019, s.140;
7. Bağirov D., Həsənli M., (2011) Maliyyə / (ikinci buraxılış). Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 384 səh.
8. Cabbarova A.İ., (2011) “Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı, “Səda”, 365 səh.
9. Cabbarova A.İ., Dünyamalıyeva V.R. (2015) “Milli Hesablar Sistemi”. Dərs vəsaiti, “Səda”, 365 səh.
10. Cabbarova A.İ., Dünyamalıyeva V.R., (2014) “Milli Hesablar Sistemi”, Bakı, “Səda”, 242 səh.
11. Dadaşova V.R., (2019) Milli hesablar sistemində cari hesablar, onların statistik tədqiqi və qiymətləndirilməsi, magistr dissertasiyası, “Səda”, , 387 səh.
12. Əliyev Ə.İ., (2011) “Statistika”. Dərs vəsaiti, Bakı, “Səda”, 365 səh.
13. Həsənli Y., (2008) “Ekonometrikaya Giriş”, Bakı, “Səda”, 236 səh.
14. Həsənli Y., (2011) “Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi”, Bakı, “Səda”, 374 səh.
15. Məmmədov R.Ş., (1997) “Milli Hesablar Sistemi”, Dərs vəsaiti, Bakı “Səda”, 524 səh.
16. Tağızadə G., (2008) “Milli Hesablar Sisteminin 2008-ci il versiyasının Azərbaycanın milli statistikasında tətbiqi məsələləri, magistr dissertasiyası, 75 səh.

17. Vəliyev Z., (2006) “Dövlət büdcəsi məlumat-sorğu kitabı”, Bakı “Səda”, 216 səh.
18. Yadulla H., (2011) “Azərbaycanın sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi”. Bakı, “Səda”, 452 səh.
19. Yaqubov S.M., Məmmədov A.J., (2014) “Sosial-iqtisadi statistika”, Bakı: “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 388 səh.

İngilis dilində

1. Abbasov J., Hasanli Y., The “Research of Mutual Economic Relations of the World Countries on the Basis of Input-Output Table. Economics World, New-York, USA, April 2014, Vol. 13, No. 4, p. 215-222;

Rus dilində

1. Гирбасова Е.М., (2008) Система национального счетоводства как информационная база управления экономикой Российской Федерации, М, 420 стр.
2. Национальные счета: практический вводный курс 2006, стр.176;
3. Сафронова В. П. Показатели системы национальных счетов в отечественной статистике: Учеб. пособие для вузов / ВЗФЭИ. - М.: Финстатинформ, 2014;
4. Система национальных счетов, 2008, 1360с;
5. Фадина Т. В., (2013) Национальная экономика Белоруссии: учебно-методический комплекс / Под науч. ред. Б. В. Сорвинова. - М.: Интеграция, 485 стр.
6. Шевчук В.А. (2013) Макроэкономика: конспект лекций. - М.: Высшее образование, 652 стр.

İnternet resursları

1. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/;
2. <https://www.stat.gov.az/source/>;
3. <http://etsim.az/db/millihesablar/milli3.php>
4. http://www.lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=15;
5. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İstehsalın hesabı.....	33
Cədvəl 2: 2012-2017-ci illər üzrə AR-da istehsal hesabı, cari qiymətlər ilə, <i>mln.manatla</i>	34
Cədvəl 3: Məhsul və xidmətlər üzrə ümumi buraxılış göstəricisi üzrə mütləq artımın hesablanması (2012-2017-ci illər üzrə).....	35
Cədvəl 4: Məhsul və xidmətlər hesabı.....	36
Cədvəl 5: 2015-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məhsul və xidmətlər hesabı, cari qiymətlərlə, <i>mln. manatla</i>	37
Cədvəl 6: Gəlirlərin yaranması hesabı.....	38
Cədvəl 7: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	39
Cədvəl 8: 2018-ci il üçün istehsal hesabı və gəlirlərin yaranması, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	40
Cədvəl 9: Kapital xərcləri hesabı.....	42
Cədvəl 10: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas xərcləri hesabı, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	42
Cədvəl 11: Maliyyə hesabı.....	43
Cədvəl 12: Sərəncamda qalan ÜMG- istifadə hesabı.....	44
Cədvəl 13: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin istifadəsi hesabı, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	44
Cədvəl 14: Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı.....	46
Cədvəl 15: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	48
Cədvəl 16: Gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı.....	51
Cədvəl 17: Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	52
Cədvəl 18: Parametrlərin hesablanması və Əlavə dəyərin həcmi ilə İlkin gəlirlərin ümumi qalığı arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlili.....	55
Cədvəl 19: Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq.....	58

Cədvəl 20: Sahələrarası balans cədvəli.....	62
Cədvəl 21: 2014-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunun həcmi və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikası, <i>mln.manat</i> və <i>mln.dollar</i>	74
Cədvəl 22: 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər, <i>əvvəlki ilə nisbətən %</i> - <i>lə</i>	75
Cədvəl 23: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Milli Gəlirin tərkibi, (<i>mln. manat</i>).....	77
Cədvəl 24: 2015-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiymətlərinin dinamikası.....	80
Cədvəl 25: Parametrlərin hesablanması və ÜDM-un həcmi ilə neftin dünya bazarındakı qiyməti arasındakı əlaqənin korrelyasiya təhlilini aparmaq üçün köməkçi cədvəl.....	81

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2012-2017-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün qurulan İstehsal hesabının dinamikası, (<i>milyrd. man.</i>).....	34
Qrafik 2: 2015-2018-ci illər üzrə məhsul və xidmətlər hesabı, (<i>mln.manatla</i>).....	37
Qrafik 3: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı, cari qiymətlərlə, <i>mln. manatla</i>	39
Qrafik 4: 2014-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas xərcləri hesabının inkişaf dinamikası, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	43
Qrafik 5: 2014-2017-ci illər üzrə AR-da sərəncamda qalan gəlirin istifadə hesabının inkişaf dinamikası, cari qiymətlərlə, <i>mln.manatla</i>	45
Qrafik 6: 2014-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi üzrə artım dinamikası, <i>mln.manatla</i>	50
Qrafik 7: Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsinin dinamikası, cari qiymətlərlə.....	54
Qrafik 8: Ümumi daxili məhsul və adambaşına düşən məhsulun dinamikası, %-lə (<i>2014-2019</i>).....	75
Qrafik 9: 2019-ci ildə Ümumi daxili məhsulun strukturu, %-lə.....	78
Qrafik 10: ÜDM və Qeyri neft sektorunu, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə.....	79

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Milli hesablar sistemində istifadə edilən mühüm təsnifatlar.....	16
Sxem 2: Milli hesablar sistemində geniş tətbiq edilən təsnifatlardan biri iqtisadi əməliyyatların təsnifatıdır.....	16